

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ.

ПІД ОДНУ БУЛАВУ!

ІСТОРИЧНЕ СЛОВІДАННЯ

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ.

ПІД ОДНУ БУЛАВУ!

ІСТОРИЧНЕ ОДОВІДАННЯ

"HOWERLA"

41 E. 7th St., New York 3, N. Y.

1956

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Ми отримали одинокий примірник цього історичного оповідания В. Будзиновського, і перевидасмо його тому, щоб зберегти цю книжку для майбутніх поколінь.

В нас історичних оповідань небагато. Це, що осталось на Рідних Землях, не все збережеться, бо московський окупант винищує якраз це, що нас в'яже з історичними, минулими подіями.

Перевидаючи її фотодруком, ми не могли поробити потрібних правописних змін, і про те книжка появляється, як друге незмінене видання. Лише декілька сторінок, які були дуже покоджені, ми перескладали та водночас справили там і правопис.

Цей передрук робимо з першого видання, що з'явилось у Львові 1920 року, накладом Степана Шухевича, в друкарні "Діло".

В перекладанні, що робимо добре діло, віддасмо цю книжку до рук Шановних Читачів.

за В-во "ГОВЕРЛЯ"
Д-р М. Сидор Чарторийський

В половині червня 1662. року гурток їздців, самих молодих хлопців, простував з глубини Запорожжя ід півночи. Вже смеркало, коли задержались над Дніпром проти устя Орелі. Тут, на сій водній межі Запорожжя і Полтавщини був перевіз. Коні, знесилені цілодневною їздою приоставали. Вже із за конем треба було переночувати тут, над Дніпром. Якби то інші часи, то майлішне булоби таки зараз перебратися на той бік, аби завтра, як будуть рушати в дальшу дорогу не мати мороки з переправою. Провідник гуртка, Юрко Смолин, син полковника, в Гукові був за тим, щоби ночувати на запорозькім боці, бо тут було безпечніше. По цілій Україні шаліла воєнна хуртовина. О посіданні сего краю змагалась Москва з Польщиною, ще й при співучасти самих козаків. До одних була близша Москва, до других Польща. Примучені тою силою, що була близша, одні козаки стояли при Москві проти Польщі, другі при Польщі проти Москви.

Козацтво Лівобічної ішло війною на козаків пра-вобічних і навпаки. Москва і Польща накинули Україні братовбійчу війну. Брат мусів різати брата! До того ще як спільники одних прийшли Татари, як спільники других Калмики. Як окрема сила, що в мішалась у війну на свій власний рахунок, виступила українська чернь. Гурток наших їздців ще не знатав, що діється по тім боці Дніпра. Чули, що Хмельниченко вже тягне на Переяслав, Чигирин і на Кременчуг. Його татарські чамбули вже могли бути по тім боці Дніпра. Татари помогали йому бити Москвяля в такий спосіб, що народ вже тоді співав: „Бодай тебе, Хмельниченку перша куля не мінула!“ Може через ніч надтягне хто з того боку і розкаже, чи дорога в глубину Полтавщини вільна.

Саме тоді, коли позійдали з конем і стали розкладати огонь, коло хати перевізника по тім боці з'явилася ватага пішоходів. Тоті, побачивши гурток, людий по запорозькім боці, стали довго призирати ся ім і ще

довше радили, чи перевозити ся. Не знали, що то за люде, чи безпечно зйті ся з ними.

„Чого боїте ся?“ промовив Зяблик. „То якіс вертають з Запорожжя, а тепер на Запорожжя лиши такі як ми...“

„Я волів би,“ перебив ватажок, Шарпило, „щоби то були городові недопанки. Саме тепер для нас наша братія небезпечніша.

„А то чому? Ти хиба забув, що перед нам' робота, що нам потрібні руки.

„Руки потрібні, але не такі, що спліндрували єї наші сакви і бесаги. Тобі, бачу, вже надійло двигати той міх. Поділив би ся з другими... ге?“

„Агій, на тебе!“ Та диви. Нас більше ніж в троє тільки. Скоршевони з нами поділять ся... Бачу, що в них є коні. Ми готові в дальшу дорогу поїхати їх кіньми!..

„Вони і коні мають і зазброяні. Нам треба доконче скріпити громаду зазброяніми, а іні, то Татари пройдуть з добичею поуз нас.. Як би тоті помогли, то татарська добича безпечно впаде в наші руки. Треба побалакати з ними, може п'ястисту до нас.

Пором причалив і висипав на запорозький беріг безмаль не сотку людей, що стовпившись, вертілися на однім місці, як би не знали, що їм далі діяти. Вони намірли ішту добу пересидіти по сім боці, а позавтра пробрати ся назад за Дніпро. Тепер, через іздців, котрі також лишилися ночувати, не знали, чи розтаборити ся в їх сусістві, чи подати ся троха дальше, аби між ними була більша відстань.

Оба гуртки були подібні до себе і відріжнялись так, що на перший погляд пізнав би, що то цілком інші люди. Подабали на себе тим, що здебільша одні і другі були приодіті з хлопською і не по празничному. Одні і другі були заманелі та обущані Ріжниця хіба була у тім, що платів тих, що ішли з Запорожжя було о много більше спотреблене. Найбідніший жебрак-волокита соромив ся би показатись людям в таких штанках чи полотнянках. Кобите була лата на латі! А то в одного рукав кінчів ся під ліктем, в другого ногавки над колінном. В декого сидженя було загатане кусником невичиненої кінської шкіри, в іншого таки прозирало грішне тіло Сорочку, хто мав, то її останки позістібувані колючками тернини. Більшість була без чобіт. Обутим

визирали палиці. Шапкам треба було добре призиратись, аби піznати, що і вони колись пишалися барапячим чи бобровим кожухом. Одяги тих, що прийшли з того боку, також не були просто з голки. Всеж таки видко було, що відколи вийшли з під рідної стріхи небагато минуло часу, та що за той час не багато перебули біди.

Зате обідрані шенталевці під іншим зглядом виглядали ліпше, ніж пришелі з того боку. Отсі ішли всі пішком. У тамтих кождий мав, як не два коні, то бодай одного. І то ще з кого! Як би просто з гетьманської стаднини. Пішоходи були захброені, але не лицарською зброею. Шаблі мав тільки дехто. Вирочім в одного була за очкуром секира, в другого різницький ніж, в третього звичайна дубія, або здорогий шпок. У єздців була зброя козача: шаблі, списи, кинджали, келени, луки, пістолі і рушниці.

Ше сильніші відріжналися обі куги поведенем. Вигляд піхотинців був в загалі дуже непривігливий. Понуривши голови збилися в кучу і, ворачи очіма по землі, перешпітувалися. Лиши час до часу спо-играли скоса і з ідолбя в сторону єздців. Міркували, чи скочуть з ними панібрататися. Ісден думав також, чи не запасті ся їх кіньми та їх зброя.

Єздці носили чола високо, дивились оден одному і цілому світови просто в очі, та голосно і весело гуторили. Хто жив на Україні, в половині сминацятого віку, доразу пізнав би, що о за люди одні і другі. В обох гуртках були сини одного народу, що наваживсь страсті з себе чуже яromo. Та не однаково одні і другі брали ся за се діло. Не однаково, бо не однаки були душі в одних і других. В одних були крепкі, здерові та горді душі здавна вольних орлів; в других вилі, хиляві та покрливі душі рабів, що лиш на часок вихопились з тюрми прірваної без їх співучасти.

Дуб, що скільчиває на широкім полі і увеєсь вік свій ріс у вільнім просторі пещений росою та ясними і теплими проміннями сонця, гартований вітрами і негодою, такий дуб вибуявся високо, розрісся широко. Високий і кремезний стойть просто, гордо держить своє чоло. Ніяка буря не зигне його в каблучку, не всилує статі навколошки, ні поваги по землі. Інша буде деревина, хочби з жолуди того самого батька-дуба, як вона скільчила ся під склепом тюрми, що загороджує

яриступ соняшному проміню. Не росте просто в гору. Хилявий та вялий дубчик вигинається в кривульку, п'овзе то сюди то туди, аби якою щілиною прокрасти ся до світла. Так буває і з людською душою. Хто вродивсь і виріс в ярмі, не таку має душу, як той, кого з дитини ростила вольная воля. Ще нікчемнійша душа такого тюремника, що рабство виссав з грудей мами рабині. Інакше боре ся за волю той, що хоче виломити ся з тюрми, в котрій вродив ся і виріс, так що його очі з роду не бачили сонця а грудь не лихала вольним воздухом.. Інакше знов той, що родивсь на волі і аж пізніше попався у кайдани. І поведенс такого, що лиш про те думає, аби сам видобувся з тюрми, не таке, як поведенс того, що боре ся не лиш за свою власну волю, але і за волю свого брата, чи сусіда.

Промислом їздців, промислом з діда-прадіда було козаковане. То ролові козаки, що як вродились, так і виросли вільними козаками. Вони з дитини все дихали повною грудию, свіжим воздухом широкого та вольного степу, гріті ясним промінсм сонця. Такий, хоч згодом тіло його попало у неголю, то його душа таки лишилась тим кремезним, буйним та гордим дубом, якому спини нії карку не зігне ніякий ураган степовий. Піхотинці родились і животіли в казаматах рабства, до котрих промінь сонця не зазигав ніколи. Груди їх дихали гнилими випарами тюремного льоху. Тимто й здержані в розвою їх душі, викравши ся на сонце вольної волі, не годні були, мов викинена з землі кертиця, від землі очий підвести, бо світло сонця осіплювало їх.

В козачім гуртку ніхто й не питав, яку то породу людий пором привіз на запорозький бік. Вигляд і поведене пришелців сказали їм, що то найнешчасливійші в сьвіті злидарі прокрадають ся на Низ. Хиба, лиш того ще не знали, яка то сила гнала на Запороже саме тому купу. В туту безпанську країну необмеженої волі українське хлопство валило тоді натовпом з ріжних причин. Одних підганяв Лях і Москаль, інших гнало хамство їх власних рабських душ. Одні рабські душі сказали собі: „всюда зло, а дома найгірше!“ Вони утікали, прокрадались через Бог, Синюху, Тясмин і Орелю, аби не бути дома, бо дома нсволя. Другі ішли туди, аби відтам вернути домів... панами. У ті калі такі, що хоч стогнугъ в ярмі, не годні спромогти ся на бунт. Ішли

тоті, що хоч з тюрми вирубала їх козача шабля, ще
ме навчились даровану їм волю шанувати.

І рабська душа бунтується проти неволі, але тільки пальцем в чоботі. На свого-пана гнобителя раб з роду кинеся лише тоді, коли того душмана вже хто другий звалив з ніг. Невільник з роду гне перед своїм паном не лиш катоване канчуком тіло своє. Ще більше гне ся в три погибелі його рабська душа. Побитий канчуком почіхається; змордований тяжкою панциною зітре з чола піт і зітхне глубоко... тай тільки всого. Руки проти ката не підійме, бо її здержує рабська душа. Вона ненавидить пана, але також бойтися і поважає його; корить ся перед ним як перед висшим єстеством, уліпленим з іншої, панської глини. Зненавидженого пана раб має за полубога. За лихого і пакісного, але все таки Бога; за єство висше, зіслане на світ нарощне на се, аби панувати і катувати. Раб збунтується проти свого пана хиба аж тоді, коли вже нема проти кого бунтувати ся. Коли того полубога скинув з трону, та з його руки вихопив канчук хто другий, то тоді і раб кине ся на безборонного. Спряче ся за чужі плечі і відтам стрілить. А ні, то на розбійничий лад засяде в ночі і втопить ніж в його... не груди, а в його плечах. Невільник з рабською душою проти свого пана, як довго він стоять на ногах, в ясний день руки не підійме, до явного лицарського бою за власну волю не стане.

Але як знайдесь брат лицар, що тіло раба виломить з тюрми, то тоді рабська душа не знає межі своїй волі. Не уміє користати з неї, ні обезпечити її. Вирубаний з ярма чужими руками, раб не хоче знати ні бачити того, що окрім него на тій самій землі живуть ще другі люди, та що свої лікті треба носити так, аби ними не розтручувати ребер сусідів. Рабська душа і чути не хоче про се, що для обезпечення що лиши добутої волі треба частину її пожертвувати в користь сусідів; що хто хоче мати права, то також мусить взяти на себе обовязки. Увільнений раб не розуміє того, що і вільний мусить двигати ярмо... тото ярмо, яке на одиницю вкладає весь народ.

В хвили, коли весь український народ ставав одною вільною громадою, ні одному Українцеві не вільно було сказати „моя хата з краю“. В державі такої хати нема. Але карловаті рабські душі того ще

не знали, та не розуміли, що і вільний має обовязок для до ^уа своїх співгорожан, для добра і закріпленя вивійованої волі всого народу та цілої української землі дати мірку, як не крові власної, то бодай свого власного поту робучого. А рабські душі не лиш не знали сего. Вони власну державність ненавиділи ще більше, ніж державність чужу. Хамом руководить люта, прелюта зависть. На світі вже з давна так водить ся, що завидуєсь лише такому, що був рівний завидникови. Рабські душі гірш усього ненависний брат, до котрого доля усьміхне ся милійше ніж до нього. Завидує передусім свому братови, а двигарями української державності були рідні брати рабів... козаки. Сти верстві народу, з котрої рекрутуються найбільша пайка його хамів, осоружна взагалі всяка держава, всяка державна влада, всякий лад державний. З держави вони безпосередньої користі не мають, а посередних користий не розуміють і не бачать. За те бачать і відчувають тягарі на удержані держави, та обмежені необхідні для користі і добра загалу. „Чужий панує над мною“, муцирішкує рабська душа, „і висмоктує кровлю з моого серця, бо він чужий і на се вліз до нас, щоби сею кровлю розжити ся. Але щоби мені старшував мій сусід, мій родич, мій рідний брат?!... А я що? Я гірший від него?. . Від мачохи? Не діжлеш! Мас мені старшувати моя вп'ясна кров, то радше нехай старшус кров'еся!“

От такі то люди, були toti, що перевезлися на запорозький бік. Черняки, що ще за Гогдана Хмельницького вихопилися з панських рук. Вони волочилися за його війсками, живучи з відпадків війни. Toti відпадки, подеколи дуже масні, не позволили им до нині вернутися ся до їх предківського хліборобського промислу. Вони тинялися даліше, глядаючи за нахівою. Тепер зглотили ся, поступновати голови до куки і радили, як би то им наблизити ся до козаків, та вимірювати, чи не далось би позискати їх до спілки. Козаки собіж хотіли підійти до черняків, бо наливались почуті від них „що нолого“ в Полтавщині, та чи на шляху до Небулова і Гукова воздух чистий. Аби чернякам розвязати язики, треба було вислати до них такого, що умів по їхньому балакати. Такого, котрого вони могли би взяти за одного з їх братів. Між козаками був такий. Семен, слуга Небулівського сотника, Степюка. Коли син

сотника Остап, молодий сімнацятьлітній парубок вибирався разом з побратимом Юрком на Запороже, сотниковка упросила старого слугу Семена, аби пішов разом з Остапом, та нишком опікувавсь ним.

„Здорові були!“ гукнув Семен наближаючись до черняків. „Відкіля Бог провадить?“

„Від усюди“, відповів оден. „А куди тебе несе нечистий?“

„Ти, бачу, дуже вічливий... Гей небоже! Як би ти так відповів мені в моїй селі, з вулиці через пліт. Наговорив би я, з за плота, твоїй мамі, аби ти знов, чий ти син. І собаку спустив би.“

„А я когута пустив би... на твою стріху“ рептавсь черняк „Твоя мова крепка... Бачу, що ти наш брат. Чого ти причепив ся до городовиків?“

„Я з небулівської сотні, гуківського полку Вертаю у своєси, бо чув, що полк піде на Празобічну битву Ляхів... І Хмельницькена, що пристав до них.“

„Toti“, вмішавсь в разомку витажко черняків, Шарпило, „що справді хочуть бити Ляхів, валить тепер на Запороже. Відтам, не з панської гетьманщини прийде їм ам нь. Де там нашим городогам з їх старшиною до війни з ляцким панством. Ворон вороноги ока не виклює. Ваші старшини також пали як і ляцка шляхта. Доки наших кармазинів не видусить холера, або Сибір, доти не буде гаразду на нашій Україні. Найверши побийте вашу старшину...“

Шарпило заспівав такої нарочине іса се, аби Семен скорше говорив ся, хто його товарині і як ставлять ся до черні. Як були се городогамі городочики, то й не говорив би з ними про се, що маз на примітю, бо toti „недопанки“ не схотіли бы панібратати ся з його голотою. Семенови ані гадкі було пересніти ся, бо знов, що не образумить іх. Противно, рішигсь потакувати.

„Нашій старшині вже недовго панувати. Запороже і московський цар возьмуть їх добре у руки. Вертаю просто з Січи. Бачив, що варить ся. Черні там велика, превелика сила. Вжей вибрали гетьмана для України. На злість карма инникам дадуть їм такого гетьмана, що колись то вельможним гетьманам чистив чоботи... кошового отамана Бруховецького. Він тепер кличе ся кошовим гетьманом. Прийде на Україну з усею чернию. Прийде обрахувати ся з дуками старшинами.“

„Коли так, то чого ти саме тепер покидаєш Запороже; не ждеш, аж кошовий гетьман рушить з усею братією? Хиба ти не наш? Твоє товариство, хоч в лахмітю, не подабає на товариство черняків.

„Усякі між ними. Є голота, є і городовики. Я причепивсь до них, бо в товаристві безпечнійше. Ми чули, що вже і по лівім боці вештають ся кримські спільніни Ляхів. Я простую до Небулова, аби на Запороже вигнати як найбільше людей, бо мені ані галки іти з моїм полком.

„А хто буде вельможному сотникови сіно косити? Що пан сотник, його осаул, його писар та всі його козаки істи муть, як не буде людий, що свій хліб мелють в його млинах і дають пайку на військо? Чим його козаки будуть стріляти, як не буде людий, що, почни пиво та горівку, платячи за перевіз, то що, зсипують до його каси свою керівницю, аби мав защо купити порох, кулі?

„У нас не так, як в інших сотнях. У нас сотник дурний, бо не притискає народу. А народ у нас мудрий. Весь вписав ся в козацький реєстр, а сотник не счеркує їх. Він мають козачі привілеї. На старшину ні на військо не роблять, ніяких податків не платять, горівку самі гонять. В сотниковім млині дають лише звичайну мірку. Мельникови за роботу.. Сотник, кажу, дурний. Має покладний гріш. Напрятав ще за ліпших часів, в походах на Гурків, Ляхів. Тепер і сам живе з того, та ще й оплачує сотенну канцелярію, купує порох, олово. Тим то й тяжко збунтувати народ проти такого старшини.

„Твій сотник справді якийсь недотепа. На військо давати власні гроши! Але ти помиляєш ся, гадаючи, що проти такого тяжко народ збунтувати. Навпаки. Хоч би сотник як лупив, то народ, проти голопятника не піде, бо в него нема що взяти. Але твій сотник справді мусить мати великий скарб, не вичерпаєму керницюсрібла та золота. Лиш скажи се наший братії!

Черняки зглотили ся на всікруги розмовляючих. Слови „скарби, золото, срібло“ збентежили їх, розцікавили. Прислухувались уважно, лупаючи оден на одного очима.

„Ти, небоже“, промовив Зяблик, той що відгрожувався когутом, „мудро зробив би, як би пристав до нас, та провів братію до сих скарбів...“ Штовхнув Семена в бік, нахиливсь до него і шепнув до уха: „Нам

ціла тата братія не потрібна. Аби тільки були скарби та провідник... Знаєш добре, як до них дібрати ся?"

"Правду кажеш", Семен відповів Йому також пошепки. „До такого діла велике товариство непотрібне, ну, і... забогато рук до поділу Вистануть два, три. Але де найдеш такого спільника, аби на него мож покласити ся?..."

"Я поговориз би з'тобою. Коби тут чинок! При чаці ти пізнав би мене... що моя мама недоріку не вродила, та що доброму товаришеві і я вірний побратим. При чаці говорить ся від серця, не кривить ся душою. І розумні думки родяться."

"В моїм товаристві знайдесь яка кватирка. Сам бачив, що вчега пили. Але ніхто не дастъ."

"Не хочу за дурно. Маю чим платити. Іди до своїх і розпитай. Не пожасуєш. Як той, що має горівку схоже дати її за яку зволту чічку, то відійди з ним на бік. За онту могилу, що якої пів верста за вами. Я поговорю з нашим отаманом Шарпилом, аби мене вислав до вас на підслухи та підмісляти до спілки з нами. Тоді зайду до вас за туту могилу."

"То братія Бруховецькою", розповідав Семен, коли вернув до своїх. „Зараз довідасмо ся, які геройства за ними і які перед ними. Між ними є мочиморда і великий балакун. Прийде до нас купувати горізку. Казав, що заплатить золотом. Треба його добре підпоїти, то вищебече всьо. Беріть горівку і ходіть поза отсю могилу."

Юрко добув з навючененої на коня бесаги боклаг і пішов за Семеном. До них пристав також Остап. За часок пришкандибрав Зяблик, двигаючи на плечах добре нагханий міх. Йому аж очі заіскрились коли побачив боклаг. Простягнув руки по него.

"Стрівай, небоже!... Всього не дам. Лише половину. Масш фляшку?"

"В тім то й біда, що не маю. Мусин відступити цілий боклаг, бо до чого наділлеш?"

"Годі! Як не маєш посудини, то, з торгу нічого не буде."

Зяблик почіхав ся в потилицю, думав, думав, ста порпати в мішку і виймив глек з салом. Сало викинув, глек витер полою і поставив перед Юрком. „Сип!"

"Ти вдурів? З горшка вихлюпассь."

„Голі! Така вже доля горівки. З горшка, чи з фляшки... мусить вихлюпати ся... до горла. Гадаєш, що з тими пару кранглами буду возити ся? Що може понесу до моих? Добре, вийшов би Всі кинули ся би на горівку, як голодні вовки на барана. Випю таки у вас. Сип!

„Горівка ще не спродана. Ще не знаю, що дістану за неї.

„Не бій ся, козаче. Маю чим платити. Дам тілько що в корчмі купив би цілу бочку.

Зяблик знов став порпяти в мішку. Видобув клунчик завернений в онучку і розвернув її. Правду казав, що має чим платити. В онучці було пару червінців, трохи срібної монети, золотий хрестик, дві срібні чарки, гудзи з сапонцітами, то ще.

„Дам отсек хрестик... Золотий.

„Не годиться ся купувати святій хрест за чортів напіток, що лише до гріха наводить“, замітив Семен.

„Правду кажеш. Не годиться ся“, відповів Юрко і віддав хрест Зябликові.

„То може отсих пять гудзів? Також золоті. А totо каміння в них, як яйце голуба.

Юрко придивився гудзам. Пізнав, що не золоті, лиш позолочені. І каміння не був найшляхотніший. Звичайний туркус.

„Нащо мені того?! Ними не причепуююсь, до моого лахмітя не причеплю. Хиба зловів прохідніти за горівку і пропити. Поскажи тоті ланцушки

„То було доразу казати, що має лівчину. Я був би зараз знат, що показати. А то тілько проганував часу!“ докоряв, подаючи два карамелінки з широго золота, прикрашені ізмарагдами.

„За того дам горівку.

„Сого, козаче! За оба?

„То не золото. Срібло, помашене зверху золотом, аби срібло не стерло ся.

„Хто його знає, чи помашене? Може твот правда, а може й ні. Тут нема золотаря, аби розсудив нас. Але хоч би й золочене срібло, то воно вартоє більше, ніж твоя горівка разом з тобою. Даши цілий боклаг, то бери.

Зяблик взяв боклаг, налив до срібної чарки і вихилив. Наляв в друге і подав Юркові. Третою почастував Семена, четвертою Стапа. Кинув чарку в мішок,

приклав боклаг до рота і тягнув. Здорово тягнув. Відомив від рота, висапав ся і знов приклав. „Добра“, хвалив, „Дуже добра. Але і добре заплатив. Не маєш кривди, козаче. І я не маю. Від решти мушу відгородити тоту, що вже всипав в себе. А нї, то ще впю ся“. Добув з міха коржі. Став рвати зубами сало і закусував коржем. Одно і друге поливав горівкою.

Остап і Юрко лишили Семена коло Зябліка. Самі пішли до своїх. Оглядали так дощово придбані нараменники.

„Оба одинакі“, промовив Юрко. „Оден завезу моїй сестрі. Другий передай твоїй сестричці. Скажи, що то на спомин від козака, котрого вона була знайшла в саді, під грушою в крапиві, та вихопила з зубів ваших собак. Хто знає, чи я нині козакував би, як би не вона. Ваші собаки не жартують.“

„Тебе знайшла в крапиві? Я про се нічого не знаю. Був торік дома, але Настя не згадувала про се.“

„Може забула То приключилося ще перед двома роками, а їй було тоді не більше, як дванацять років. То так стало ся. Я був у вас і під вечір пішов на грушки. Виліз на тутор велику стару грушку, що геть при кінці саду. Гіляка, що котрій я стояв, вже була зморшавіла. Зломилася і я упав на плечі. Мене зімоморочило. Коли вже цілком змеркло ся, служба зачинила ворота і спустила псів. Тоді Настя побачила мою шапку і нагадала собі, що я пішов в сад. Потернаючи, що мене обсядуть собаки, а вони саме туди пустились були, й собі побігла за ними. Лай і гаркіт завели її під грушку, де я лежав в крапиві, все ще без тями. Собаки вже були віддерли полу моого жупана. Відігнала собак і голосно гукаючи призвала службу. Першого піарубка, що надбіг, вислава по воду. Вилили на мене ціле ведро і я прочуяяв. Як би не Настя, то хто знає, чи собаки не були би зажерли мене. Я чув, що вони вже неодного злоті розшматкували. Гехай бодай отсюю дурничкою, яка мене коштує лиш пару чарок горівки, віддячу їй.“

Зяблік, як допавсь до тої горівки, то прикладав боклаг до губи, то зазирав до него, чи ще богато. Пив сам, але і не забував за Семена. „Пий, друже, аби була сила до роботи!“ Семен став потерпяти, що як не розмовить ся з Зябліком зараз, тó за часок взагалі

нічого не видобуде з него, бо горівка запоморочить Його. Став обережно випитувати, до якої то роботи потрібна сила. Зяблик припивав, та розповідав. Пере-скакував з предмету на предмет, повторяв ся, але ви-щебетав всьо. Як би цілий Його розговір з Семеном звів до купи і завів лад, то оповіданє булоби таке:

„Наша ватага, то Ситницькі посполиті, вписані в ко-заки. Але ми спокійні люди. В козаки вписались, аби між людьми була рівність. Чужої крові не хочемо, але також не хочемо, аби нас займав хто. Отже нас не ли-шили в спокою. Як прийшла вість, що Хмельниченко іде з Ляхами і татарами, щоби Ситник відвоювати від царя до Польщі, то сотник зігнав нас боронити город. По кількох днях ми зміркували, що то не переливки. У Ляхів були великі гармати, котрими метали в город бомби. Одна така бомба впала крізь вікно в корчму, побила трох хлопів. Сама корчма згоріла. Та коби то сама корчма! Разом з нею згоріло пару бочок горівки... Отже народ зібравсь на нараду і пішов до старшини. Қажемо, щоби город відлати Ляхам, то бомби не будуть побивати людей. Тай може помилуванє вимолимо. Як Ляхи возьмуть город силою, то всіх нас дадуть Та-тарам. Заплатять їм нами за поміч. Але сотник Собен-ко ні, тай ні. Висміяв нас, кажучи, що город видержить і п'ять літ облоги. І вся Його старшина завзялась боронити, хоч би до загину. Отже ми винайшли льох, котрим мож було видобути ся за город. Сим льохом Шарпило прокравсь до Ляхів, аби з ними замиритись. Хотів, бачте, народ спасті від загибелі. Ляхи згоди-лись помилувати нас, як видамо ім козачу старшину. Не було іншої ради. Ліпше нехай пропадуть два-три упертюхи-кармазинники, ніж мав би загибати весь на-род. Шарпило вернув ще той самії ночі і ми зараз взяли ся за діло. Счинив ся бунт. Ми спіймали та звя-зали старшину і сим потайним льохом відставили до ляцького табору. Аби Ляham дати знати, що вже мо-жуть увійти в город, Шарпило підпалив якусь хату. В городі счинив ся гват. Козаки, хоч ми ім сказали про нашу злагоду з Ляхами, хоч не знали, де старшина діла ся, таки не хотіли здатись. Отже ми зміркували, що Ляхи покарають город плендруванем. Щож було діяти? Аби українська праця, тоті скарби, які жидова і козацькі дуки з цілої околиці напрятали в городі, не впали в ворожі

руки, ми випередили Ляхів і Татар. Заки Ляхи перебили козаків, що боронили брами, кождий з нас напхав до міха кілько лиш міг вдвигнути, вийшов потайним ящом за город тай у степ... Дурні козаки не здавалися, а бились так, що вигибли до одного. З пімсті за цю оборону, бо Ляхів погибло у троє тілько, Ляхи вирізали весь народ, не лишаючи в живих одної дитини. Відданих їм старшин вбили на палі.

Семена kortіло здоймити очку, зашморгнути на шию сеї паршивої собаки та задусити її. Але переміг себе. Черняки мали на примітю якийсь новий злочин. Треба було з підхмеленого видобути решту. Ліпше не дати стати ся новому нещастю, ніж пімститити се, що вже минуло.

„Коли Шарпило був в польськім таборі“ Зяблик зповідав дальше, „чув розмову Ляхів з Татарами. З сеї розмови виміркував, що оден татарський чамбул вертає домів, у Крим. За поміч, яку дали Ляхам, Ляхи позвали їм ще на добавок виробувати село Орчу. Татари підійдуть під Орчу завтра середопівночи. В п'ятницю на зорях нападуть на село. Що годні будуть поташити домів, тото заберуть; возьмуть ясир, і всьо проче знівачать. Старців і діти виріжуть а хати з рештою людської праці пустять з димом. Шарпило і ми рішили кроваво пімститись на Татарах за зрабоване і вирізане село.

„За село вже вирізане і вже зрабоване? Воно ще ані зрабоване ані вирізане. Ти хиба хотів сказати, що за такий хижакъцький намір Татар?

„Ще не вирізане ані зрабоване, але буде. Буде позавтра досвіта.

„Буде позавтра, хоч ви вже вчера, чи може ще раньше знали про се, що Татари затівають? І ти вже говориш про пімсту?!

„Чи маємо Татар пропустити поуз нас з ясиром і усео іншою добичию? Ще може провести їх, аби під нашою охороною вернули домів? Чи ми, православні християни ще маємо поблагословити їх за се, що виріжуть православний народ? Татар мусимо покарати!

„Як ви православні християни, то ви з тою карою не смієте ждати аж до тої пори, коли Татари православний народ вже виріжуть. Ви, заки стали радити

над карою, повинні були перестерегти Орчан. Як доси не зробили, то тепер зробіть се.

„Хиба би дурні були! Як підемо за твоею радою, то Татари не зрабують села, не буде що відбирати від них.

„Таким чином село вирабатывають та виріжуть не Татари, але ви, татарськими руками. Ви, православні християни,

„Пусте, православні; пусте християни. Орча ранговий маєток. Половина села козаки, половина поспільство. Людська праця і доходи з млина та горівки ідуть на полковника та його бахурів. Нема чого жалувати їх. Як Татари зруйнують село, то полковник не буде мати зашто кулати кармазиніз та сапляців. Ми й так незабаром перебємо всіх кармазинників... нашими власними руками. Аби тільки бутава попала у руки Бруховецького... Отже ми пробралися на сей бік, бо тут безпечніше. Маємо тут переноочувати і завтра з півдня назад пробрати ся, бо Орча по тім боці. Але ми без військової збрui. Ножами і сокирами Татар готові не одоліти. Шарпило вислав мене до вас, аби я вимірював, чи ви не пристали би до спілки. Але я міркую, що чим менше товариство, тим більша пайка прийде на одного, при поділі добичі. Мое товариство дуже велике, а до самого діла, як ви пристанете до него, цілком непотрібне. Тут треба шабель і рушниці. Міркую що ви були би дурні, як би рішили до спілки, та ділилися добичею з моїм товариством. Возьміть до спілки мене одного. Я знаю, куди Татари, вже навантажені добичею вертати могутъ. Знаю, де Шарпило загадав устроїти засідку. Проведу вас.

При цінці разомою Зяблік вже зажикував ся. Горівка попугала язик „А... а... а... пот... тому ти покажеш мені стежку до скарбів твого сорника...“ Похилив ся і заснув.

Семен лишив Зябліка під могилою і вернув до своїх. Козаки навіть не радили, коли Семен повторив їм все, що чув від Зябліка. Ще не скінчив оповідати, а коні вже були назад осідлані. Виріжались на той бік, аби перестеречи Орчан. Аби черняки не здогадалися в чим діло, рішили перевезти ся не тут, але аж коло Переволочної. Юрко вислав двох звідунів в сторону табору черняків, аби допевнити ся, чи вони не пітрапляють

що дієсь у козаків. Але їм ані гадки було! Вони ж в тій пілі вже вирядили Зяблика. Самі навіть відсунулися даліше від козаків, бо в так близькім сусістві загадочного товариства було ім ніякою. Всі спали, крім одного Шарпила. Він сторожив і нетерпеливо дожидав Зяблика. Коли звідуни вернули з вістюю, що ніхто не слідить іх, козаки взяли коні за поводи і нишком пішли за Юрком горі рікою. Коні досісти і чвалом рушати, мали аж тоді, коли між ними а черняками буде така велика віддаль, що не почують тупоту копит. Саме в хвилині, коли Юрко задержався аби сісти на коня, щось промайнуло в кущах, що тяглися ліворуч. Гадаючи, що то звідуни Шарпила, Юрко підняв руки і козаки станули. Юрко хотів розлучити козаків в ланцюг, щоб чвалом обкружили куці та спімали ту загадочну звірину. Та до того не прийшло. З кущів висунулись два хлопи і, не скриваючись, подалися до козаків. Запитані хто вони та за чим приходять, відповіли, що вони з купи, що прийшла з того боку, та що хочуть пристати до козаків. Юрко недовірчivo спозирає на них. Мав підозріння, що то шпигуни вислані Шарпилом. Спитав з якої причини відчахнулися від свого товариства.

"Скажемо тобі правду, козаче" - промовив один з хлопів, Козюра. "Ми гірко каємося,, що пристали до твої кути. Ми гадали, що то справді козаки. А то люди що не по правді живуть. Вони гірш тих нехристів. Ім не воля на умі,. а грабівництво. І однаково їм ворог, чи свій. Аби лише було що взяти. З такого промислу не хочу жити. Ні я, ні мій сусід, Книшук. Ми рішились начати на тамтих, та пристати до вас. З вами вернемо на той бік, домів. Ми з Небулівської сотні, Гуківського полку... Між вами є також наші країни. Ще й того хочемо сказати, що треба перестерегти Орчу, бо до Орчи мають позалтра загостити татари. Спасайте православний народ. Ми вас проведемо. Дорогу знаємо дуже добре.

Послідні слова розвіяли сумніви Юрка. Коли хочуть спасти Орчу, то вони цілком певно відстали від ватаги Шарпила. Казав дати їм зайві коці і вони поїхали з козаками. Однаке для певності козаки взяли їх в середину. Перед самою Переялочною заступив їм до рогу сильний віddіл козаків. Станув перед ними пів кругом і далі не пускав.

„Чи ви сказили ся?!“ крикнув Юрко. „Вступіть ся і не гайте нас. Нам горить земля під ногами.

„Чи то не Юрко Смолин?“ спитав осаул Яким. що саме в сїй хвили причвалав від перевозу... Твоє щастє, що ще на час наспів. За яку годину було би запізно. Тепер не пропустимо нікого нї з Запорожа до нас, нї на Запороже від нас.

Причина така: Грамотою з дня 13. мая (1662) цар наказав білгородському воєводі, князеві Григорієви Романовському іти з московським військом до Переяслава. Там він має скликати раду, аби вибрала гетьмана. На сю раду цар казав покликати нашого наказного гетьмана Сомка, його суперника полковника Золотаренка, московського підлизу епископа Методія і запорозького отамана кошового Бруховецького з усюю його старшиною і всім війском запорозьким. Ми знаємо, який тепер народ на Запорожу. Там зібралось тепер найпоганійше шумовине. То не козаки, а люди, що жили би не з праці власних рук, а рабунком. Війску Бруховецького, як такий набрід мож звати війском, осоружний всякий лад. Воно стоїть за Бруховецьким, бо той віхоть московський обіцює черни, не то що будуть мати козачі привілеї, себто свободу від усяких тягарів, але що також будуть вільні від обовязку воєнної служби. Вони стоять за панованем Москалів над Україною, бо колись говорив їм Пушкар, а тепер обіцює Бруховецький, що під царем не буде нї податків, нї воєнної служби Україною будуть правити оплачувані царем воєводи і народ не буде мусів годувати козацької старшини; Україну буде боронити московське військо, отже і козаки вже будуть злишні і українському народ взагалі не буде потребував проливати власну кров в обороні власної землі. Найсильнійше тягне черніків до Бруховецького надія, що так він як і Москва позволяє виробувати козацьку старшину. Ми знаємо, що Москва кличе Запорозців на раду на се, аби Україні накинути Бруховецького. Щоби при його помочі і помочи черні взяти Україну в кліщі, вигубити козацтво і з нашого народу та з тої самої черні вициркати послідну каплю крові. Тому то я і полтавський сотник Буйвол порадили Сомкови, аби силою спинити заливу черні з Запорожа. Запороже має свою власну старшину, свого власного отамана кошового. Ми не

вторкаємо ся до вибору їх старшини, нехай вони не накидають гетьманів городовому козацтву. Сімко згодився і вислав нас з війском до Переялочної, аби понищити пороми, човни і плоти, не пропускати з Запорожжя черні а на Запорожжя харчів. Саме тепер **зачиняємо** роботу. Потому підемо горі рікою аж до Кременчука. Всюди понищимо перевози і всі броди обсадимо війском. Отсей відділ, що тепер сідлає коні, поїде **зраз долі** рікою знищити пором при устю Орелі.

„Тоту роботу, пане осаule, будете мусіли відкласти на завтра. Нам треба пропустити на той бік однотовариство, котре маю охоту провчити, аби знало ріжницю між козаком і розбійником.

Юрко розповів про намірений набіг Татар на Орчу. Відділови, що мав іти нищити перевіз біля устя Орелі осаул Яким казав вирушити туди, але перевозу поки що, не нищити. Козаки мали скрити ся в лісі біля перевозу. Як „купа“ Шарпило перевезе ся, відділ мав нишком слідкувати за нею, аби під Орчою, як треба буде, взяти її в два огні. Сам зі своїм війском пристав до козаків Юрка.

Шарпило, не діждавши ся до півночі Зяблика, вислав двох звідунів.

Звідуни пішли, беручи свої клунки з собою. Ніхто з їх товаришів не дивувавсь, бо кождий був би зробив так само. В сій купі знов оден одного. Лишили свою „працю“ під опікою товариша, значило тільки, що „пиши, пропало!“ Нишком окружляючи місце, де, гадали, ночують козаки, звідуни підібралися аж до таборища. Знайшли його порожнім. Пішли нахилця дальнє і попали на сплячого Зяблика.

Оден штовхнув його ногою в бік. Він лише помурмотів і спав даліше. Бачучи боклаг, і самого Зяблика в блювотиню, здогадали ся, що купив у козаків горівку, впив ся і заснув. Через те й не міг звістити, що козаки вже пішли даліше.

„Що нам діяти, куме?“ спитав оден, спозираючи ласо на боклаг, в котрім ще була половина горівки, та на пузатий міх Зяблика.

„Я, куме, сказав би вам щось“, відповів другий, так само вліпивши очі в боклаг і міх. „Як ми тоду безрогу оттутечки так лишимо, а до табору чайже не по-

тащимо його, то пропала решти його горівки і його міх. Безпечно вкраде хтось.

" І я так думаю ".

" То і ви кажете, що боклаг і міх безпечно пре пали йому?.. Коли він те вже втратив, то не матиме кривди, як ми візьмемо. А ми, що разом з ним працювали на то, не прогнівимо Бога і не будемо мати й гріха, як поділимося оцим, замість позволити, щоб якийсь злодій безпечно обікрав його.

" І я таک гадаю. Степове право таке, що як я й знайшов щось в степу, то воно моє. Ми ж це знайшли. Ніхто цього не пильнус, бо він спить. Звідкіля ж ми масмо знати, що це його речі?! Мабуть хтось і-чов туди пори нього, та якраз коло нього загубив.

" Напевно загубив. На до хтось дурний має знаньки? Ми черші знайшли й воно наше. Напевно що наше.. Але, щоб це не двигати, краще буде боклаг цей випорожнити на місці.

" І я так гадаю. Але не тут, біля него. Ану ж і він пробудеться чортка? Або Шарпило, нс діждав - шися нас, вищле других. З міхом Зяблика нам і так не вертатися до наших. Зяблик, як тросяєся, верне Й відбере.

" Безпечно відбере. Бери боклаг, а я беру міх. Прощавай Зяблику, прощавай Шарпило.. Ходім!

Вже на світ з'ядалосч, а тут не віртають ані Зяблик, ні оба звідуни. Шарпило взяв двох і пустився шукати за пропавшими. Не мало здивувався, як на місці, де козаки розкладались на нічліг, не наїхов никого. Не міг зображені, куди вони повіялись. Прийшли, щоб переправитись на той бік, але не зробили цього, бо був би бачив, як перевозяться поромом. Тут броду нема, а чей же плавцем не пробралися. Кіба пішли аж під Переволочну, а Зяблика та звіднів взяли з собою... Шарпило подумав та рішилася і свою ватагу перевести туди. З Переволочні ж було зручніше перестрінути татар повертаючих з Орчи. Зібраав своє товариство і човів їх за тропою - слідок козаків. Під могилою натрапили на Зяблика, який ще спав. Пізнали, що пізній і тому до них не повернув. Хотіли його розбудити, але Шарпило махнув рукою.

" Нехай дальше спить, товарина! Таких товаришів нам не треба.

Ледви зробили пару сот кроків, попали на обох звідунів, які спали, держачи в обіймах порожній боклаг. Біля них були їхні клунки і міх Зяблика. Їх також казав Шарпило не будити, лише забрав їх клунки і міх, і повів ватагу далі.

Молодий Юрко віддав своїх козаків під провід осаула Якима. До Орчі привели козаків Козюра та Книщук. Вели їх тим яром, котрим, як чули від Шарпила, мали прокрастися до села татари. Там, де єр почириювався у балку - було село. Якраз тоді стояли в Орчі сотні добре озброяного війська. Наказаний гетьман Сомко довідався був, що проти нього, та проти москалів Ромодановського вирядився: гетьман Юрко з ляхами і татарською ордою, та що вони простують на Череяслав, Канів, Кременчуг і Бужин, а Сомко зарядив мобілізацію. Справжні козаки ще того самого дня станули готові до походу. Не так ті хлопій, що вписались були в қозаки, щоб мати в себе козачі привілеї; бо одної ночі щезли з села всі молоді і здорові. Лишились тільки баби, старці, калеки й діти. Так зробили не лише в одній і тій же Орчі, - але так було по всій Україні. В останніх днях грудня Сомко говорив царському послові: "Тепер усі зовуть себе козаками і ніхто не хоче платити податків. Коли ж покажеться ворог, то не хочуть служити і тікають на Запоріжжя. Там собі рибу ловлять. Опісля змагаються, що службу робили й проти ворога хадили. Втікають на Запоріжжя, щоб не давати помочі проти ворога".

Орчанам ані гадки було, що татари так близько й що хотять наскочити на село. Щоб у селі не було метушні, козаки Якима не розповідали про це ні кому, що знали. Розповіли тільки орчанському ж сотникові і зараз скликали раду старшин. На раді була вся старшина орчанської сотні; старшина, сотні Якима, Буйвол, Юрко і Остап. Радили, як би їм зробити засідку.

"Гадаю", промовив орчанський сотник, "що смерком прийдуть сюди татарські звідуни, щоб провідати, чи в селі є яке військо і чи люди взагалі приготовані на набіг. Ма треба буде військо таки зараз вивести з села, щоб люди і татарські звідуни думали, що ми вже пішли в похід, та що село є безоборонне.

Заграли церковні дзвони. Піп відправив службоу Богу. По богослужбі вийшов з церкви та поблагослові

вив військо і воно рушило з села. Козюра і Книщук лишилися в селі. Яр і балка ішли від сходу ід западови. Від півночі припірав до яру ліс. Козаки вийшли з села його западним кінцем. Коли село було вже далеко за ними, скрутили ід півночі в ліс і там скрилися, дожидаючи вістів від Козюри і Книшука. Татарські звідуни могли зайти в село з двох сторін. Могли зійти яром, туди куди прийшли були козаки, або від западу, балкою. Козюра і Книшук розділилися. Козюра пішов горі яром, вийшов в степ і край стежечки ляг на мураві. Неначе припочиває. Книшук взяв сокиру і пішов в противну сторону, в низ балки. Там був березовий гайок. Зрубав дві берізки і також ляг, відпочати по роботі. Лежав і, окидаючи оком околицю, слідив зорко, чи не іде хто. Не довго ждав. Ще не смерклося, як в горі по сім самім боці балки виринули два верховики. Два хлопи, що іхали охляп. Над берегом задержалися розширюючись за місцем, де могли би зіхати в низ. Таке місце було пару кроків праворуч від них, але дуже невигідне. Позсувались з коней і, ведучи їх за поводи зійшли в низ саме в тім місци, де лежав Книшук. Поздоровкались, та полягали біля него, припочати. Очивидно, між ним і пришелцями завелася розмова. Казали, що мандрують за Орелю, на Запороже. Хоч Книшук не питав їх, розповідали, що скрізь, куди лиш ішли, сила війска. Збираються на зазив Сомка проти правобічного гетьмана і Ляхів. Тепер в кождім селі стойть військо готове до походу. Тілько жде на гетьманський приказ, куди йти. Книшукови не треба було казати, з якого то кубла птахи. Ні сіло, ні палю... торочать про військо в кождім селі. То нарочно на се, аби балачка, неначе від нехочу, сама собою мусіла зійти до того, чи і в Орці є військо. Саме тут, що балакали тілько про військо, хоч Книшук звертав розмову в інший бік, допевнило його, що то татарські шпігуни. Між Татарами жило тоді постійно чи мало 'Українців. Дехто попав був в полон, а видобувшись яким чином з неволі, лишивсь в Криму на стаїй прожиток. Так з часта робили хлопи, що жахались вертати домів, де ждала їх неволя, гірш тоді татарської, бо гірка панщина і кнут панського гайдука. Інших інша доля загнала у татарський край. Побусерменив ся, пристав до орди та разом з нею наскакував

на Україну, ходив лупити українські оселі. Такі то потурнаки, що звали мову та звичай українського народу робили Татарам шпігунську службу. Книшук розповій ім, як то величаво весь народ села, саме сьогодня вириджав свою сотню у похід, та що в селі не лишився ні один козак, ні один дужий хлоп.

Прищелі подивились на сонце, і підвели ся з землі. Казали, що ім пора в дальшу дорогу; що пройдуть кріз село, та яром вийдуть в степ. Взяли коні за поводи і велучі їх за собою, пустились ідти селу. Книшук пішов з ними. Казав, аби провести їх до яру найпростішою дорогою. Вони, ідучи селом, пильно розиралися. Мусів говорили правду, міркували, бо не добачили ні козака, ні взагалі дужого хлопа. Самі баби, діди, тай діти. При вході до яру Книшук пожелав ім щасливої дороги і приостав. Як щезли за першими кущами, Книшук пішов за ними нахилця. Бачив, що денеде приоставали, призираючись узбочам яру. При виході з яру шпігуни попали на Козюру. Від него почули те саме, що від Книшука. Се ло решти допевнило іх, що село безбережне, та що народови ай гадки про якусь татарську небезпеку. Коли сіли на коні і поїхали дальше, Козюра виліз на високу смереку, що стояла край яру і слідкував очима за ними. Помчалися ідти западови, саме в ту сторону, відки повинні були надійти татари. Прийшов Книшук і лишився сторожити. Козюра вивів спрятаного в хащах коня і помчав ся до ліса, спровадити козаків.

Коли смеркло ся, військо вийшло з ліса. Полусотня Орчан і козаки осаула Якима лишили коні і скрилися в кущах одної спохилости яру. Другу узбіч лишили вільну, щоби кулі, які слuchай поніс би на той бік яру, не побивали своїх. Захоплені Татари не могли втечі тою необсадженою стіною яру, бо була дуже стрімка. Половина Орчан лишилась в лісі, не злізаючи з коней. Середопівночи сторожа розставлена в степу звістила, що Татари ідуть. За часок чамбул справді надійшов. У коней були пообкутувані лахмітє морди і копита. На те, аби пирханем та тупотом не зрадити приходу хижаків. Лишивши коні з кількома вартовими, Татари нишком зійшли в яр і гусаком прямували у село. Саме в хвили, коли передовик дохолив до місця, де яр став поширюватись в балку; десь в горі кликнув сич. Татар-

ський гусак проритьмом ставув. Передовик послідний, та деелька в гусаку повалився на землю. Іто скрикнувши, хто без зоїку. Татари скоро отимились. Зрозуміли, що влізли в засідку. Що лише не знали, де ворог усадився, бо козаки пустили на них першу сальву з луків. І тому ніщо ні гук, ні блиск не зрадив становищ ворогів. Роздалось слово команди і всі татари гепнули об землю. Татарський ватажок казав своїм прилягти до землі, щоб у темряві ворог не мав цілі. Оба хлони, татарські шигути погибли від татарських ножів. Татари думали, що то вони зрадили їх. Думали, що як були в селі, то розповіли намірений набіг і юрадили засісти на них. Ватажок сподівався, що зараз після луків, заграють і мушкети та зрадять позиції ворога. Тоді і знав би, котрий бік яру не обсаджений, або с slabish' до оборони. Знав би куди справити своїх людей, щоби, або спасалися втечею, або укриттим. Але мушкети нозвали. Між тим верхові козаки вискочили в степ і, замін сторожа поліщана при татарських конях покопилася, ударили на них козачі наблі. Все ж таки один вартовий засік поводив його булат, встиг вистрілити з пістолі. Татарський отаман здогадався, що коні в небезпеці, та як хто забере їх, то пропаде цілій чамбул.

"Назад, до коней! - пришучу.

Татари скочились з землі, і стріляючи з луків на вманині, метнулися назад. Тоді щераз посыпався град з козачих стрілів і загриміли ружниці. Чим ближче до виходу з яру, тим сильніша ставала пальба, тим густіше встелювали доріжку татарські трупи. До коней та ки не всішли дібратися. Град куаль приніс їх.

"Здавайтесь!" - гукну Шим.

Татари вже були без проводу, бо із отаман і засупник вже були між побитими.

Шарпило, що надтигав від заходу, з думкою був обієднаним село півкругом, зійти в яр саме там бояном, котрий обсадили козаки та вдарити на татар якраз тоді, коли обвантажені добичею виходитимуть з села в яр. Хоча ж його люди були без пальної зброї, і хоч татарів була більша сила, Шарпило надіявся подолати їх несподіваним наскоком серед темної ночі. В темноті з захопленням з нечев'я ворогом і невеличкою ватага здужала б'єремогти ворога ножами, сокирками та довбижами. Неномічена ніким ватага вийшла в тихцем піднімла під саме село. Шарпило вже хотів завернути в бік, щоб обійтися

село, коли в ярі грямнула перша мушкета - сальва. Шарпило думав, що в селі про намірений татарами набіг та дождали їх. Для него і його людей тепер не було іншого виходу, як кинутись у село та змішатись з орчанами. Тоді виглядало б, що і його ж люди причинилися до перемоги над татарами та мали б право до пайки того добра, яке орчани відіймуть від побитих татар. Якраз тоді, коли Йаким взвивав і наказував татарам, щоб піддалися, почув із сторони села крик: "Бий, ріж!", "Ріж, бий!" кричали, а не били й не різали. Стояли на місці. Татари зажахнулися, але тільки на хвилину. Побачивши, своїх, як їм видавалося, противників, добули шаблі та зревом стали проти них лавою. Йаким повторив своє з черги візвання.

"Здамося!" відповів один татарин, "як відженем оцих собак".

Козюра підійшов до Йакима і сказав йому, яка то поміч козакам наспіла... Тоді Йаким відр'див віділ козаків, щоб всунулися між татар а черняків. Козаки станули двома лавами з мушкетами готовими стріляти. Одна лава станула лицем до татар, друга до ватаги Шарпила. Так відгороджені від черняків, татари поклали зброю на землю і дали себе пов'язати. Коли козаки стали ділити між себе татарські коні, та їх вантаж, до поділу зголосились теж черняки і заявили, що Шарпило зайшов татар з заду і тим допоміг перемогти їх, отже його люди чесно заслужили свою пайку.

"Вашу заслуженіну безпечно дістанете" - сказав, обурений Йаким і гукнув на своїх хлопців. Козаки ж окружили їх. Зібралася старшина і присудила кожному по десять буків.

"Тепер щезайте нам з очей!" -крикнув Йаким.

"Наші стежки ще зійдуться! Відплачу!" - скреготав зубами Шарпило.

*
*****

"Сусе Христе! То мав би бути мі? син?!" -крикнула сотникова, коли перед хатою загавкали і заскавуліли радісно собаки і в цій же хвилині відчнилися двері і в світлицю увійшов Остап. Замість обняти сина, якого рік не бачила, - станула і зало-

мила руки і голосила: „Що з тобою було, дитинко моя? Соколику май! Та' у тім лахмітю, яким ти обвішаний не знайшовби платка і на онучку!

Сотник також не спроміг ся на слово привітання. Лише пакав люльку та насунивши брови ходив навколо сина і призирався йому. Не годен був збегнути, чи се кумедія, чи син може справді був у такій скруті. Сестричка Настя аж розплакала ся глянувши на брата. Остап добру хвилю любувавсь тим счудовансьм рідні і зареготов.

„Ви може й не знасте, хто такий загостив до вас“, промовив, обіймаючи сотникову і цілуочи. „То я, Остап“. Таки ваш рідний син.

„Ta що се ти, бачу сама“ відповіла мати, цілуочи сина. „Але в такім лахмітю?“

„Кумедія. Розповім коротко, бо хочу їсти. Ви, тату, вислали мене на Запороже. Там тепер не такий народ і не так там тепер водить ся, як тоді, коли то ще ви були Запорожцем. Інші люди, інша їх поведінка. Старих козаків, давнин лицарів запорозьких там тепер ніхто й за віхотъ немає. Там тепер панує чернь. Тота чернь, що вергла плуг, косу, ціп і молот, а шаблі ще не навчилась держати в руках. Тота ревнива чернь, що ходить боса, й гола, бо коця, сірак штани і чоботи пропила, дивить ся на козака в жупані, а хоч би лише в сорочці, але цілій та чистій, гіршим оком, ніж на поліського шляхтича в атласах і гаптованих оксамітах. На Запорожу тепер рівність. Така рівність, що як оден не має чого, бо пропив, то і другий не сміє мати. Як оден пропе чоботи, то і ти роззувай ся, дай йому. А нї, то роззують тебе так, що разом з ноговою, що вилізе з твого чобота, з твого тіла вилізе твоя душа. З вовками жити, по вовчому й вити. Шануючи рівність в товаристві, хотячи мати голос на раді, та, отсе головне: обезпечити цілість своїх ребер, козацтво на Запорожу носить ся тепер так, як вся чернь. В Січитепер кождий такий як я. Таке не міне й вас, тату, як хочете вмерти своєю смертію. Тота філя черни, що тепер шумить на Запорожу, лагодить ся залляти цілу Лівобічну. Похваляють ся, що перебють всіх городовиків. Очевидно, насамперед дуків сріблянників, старшин-кармазинів... Кажіть, мамо, принести якого стерва, або що й є готове... Хоч би й жареного черняка. Зім із шкірою та кістями; такий голоден. Добудьте також все, що козак мас мати на собі

окрім власної шкіри та волося. Нехай причепурю си. Коли люди в селі побачили нас, то одні ставали розявивши роти, другі утікали та зачиняли хати. Гадали, що якісь харцизи наскочили на село. Хотів би я бачити полковника в хвили, коли побачить свого сина. Юрко також вернув. Іхав зімною

„Як вертав з тобою, то іхав майже попри нашу хату.. і не вступив до нас?“ спітала несміло Настя.

„Він був такий чепурун як я, Насте. Мав такий голодранець та шанталавець показати ся на очі чужим людям? Мамі, татові? Мав козак-парубок світити грішним тілом перед тобою? Ха-ха-ха! Як скине з себе шкарапущу черняка, то прийде... Ага... Чому ти не похвалила ся, як я тогід був дома, що ти Юрку знайшла в кропиві? Та ще саме тоді, коли наші собаки обсіли його так, ак запорозькі черняки обсідають кожного необіданого козака. Казав мені, що як би не ти, то вже тоді булоби засідало з него шкаматя, але з його власної шкіри і його власного мяса.

„Бо се давно будо“, відповіла паленючи. „Як ти тогід приїхав був, то від того часу рік минув. Я призабула. Та й тото, що й відогнала собак, не таке велике діло було, аби дозвіг тяжити, та щей по році чванити ся тим.

Настя неправду сказала. Про сю пригоду під грушкою вона не забула. Братово не згадувала нічого, бо потерпала, що готов з її лиця вичитати, що тоді сталося. Коли Юрко прочувняв і від Насті почув, вакій небезпеці був його одяг та його власна шкіра, обіймив її і вицілував.

„Ти призабула, а він ні. Оноді розповів мені про се. Ходи до моїх вюків. Там є щось і для тебе... Подай руку... Гарне?“ спітав, зашпивши нараменник.

„Гарне, дуже гарне!“ шепнула, озираючи золоту цяцьку. Обіймила його шию та поцідувала.

Остап вихопивсь з її рук та став рукавом витирати уста. „Чужого не хочу. Ось чому з моїх уст стираю твій поцілуй. Не мені він належить ся, бо того золото не від мене. Як в той спосіб хочеш подякувати за дарунок, то цілуй Юрка. Про мене, кілько хочеш. То від него. Аби ти не забула, казав, що знайшла його під грушкою в кропиві, коли собаки вже наважились обгризати його кости.. А ти чого так спа-

леніла? Дичи, диви!.. Тобі ж тоді було не більше, як дванадцять років!

"Що пелтеш дурниці?... Бери то золото назад. Не потребую.

"Жартую, сердень, жартую!" утихомирював, обіймаючи і "ілуючи її..." Та про те, як би він.. теє то не жартув. Ліпшого не знайдеш під сонцем. Хіба що вже є який інший на примістю...

"Дурний ти!" сказала надута і відішла. Пішла просто під ту історичну грушу. Сіла на мураві та призадумалася. Хто то можн знати, про що дівча мріяло?

"Добре, що ти вернувся", промовив сотник до сина, коли той заситька голод і переодягнувся. Те пер у нас дуже тяжкі часи настали. У війську погано і вдома погано. Через ту довгу війну зледашів весь народ. Тільки років така сила народу не думала про завтрашній день, жила без праці на власни хліб, а з грабунку. Суспільство здуріло. І само жде на чанну з неба, і війську каже ждати на цей дощ біблійний. Буває в світі та бачив скрізь таке, що один проливає кров в обороні рідної хати, а другий годус тамтого, бо ствоєї крові шкодує. У нас не так. Ось наш городок. Як с наступ татарів чи ляхів, то весь нарід валить до Небулова, щоби захиститися за його ровами, валами та частоколоч. Але, як ріп обсиплеся і треба його напрагити; як треба зрубати її дуба і привезти з ліса аби залатити частоків, то робітника нема. "Не на те", кажуть, "Хміль воював з ляхами і панами-шляхтою, аби ми сотникові кармазинкові робили панщину! То його город не наш". Й обновив укріплення, знаєш чи? Уприїде ованими козаками. І то справжніми козаками а не тими, що в реєстр вписалися тільки на те, щоби мати козачі привілеї. Про те аби якому старшині хто виорав поле, змолотив збіжжя, або накосив сіна і гадки немає.. "Ми всі рівні козаки!" гукає співістьво. "Старшина вже й так розжилася нашим потом. Нехай пан сотник, пан полковник самі беруть за соху, іп та косу!" Я трохи робив наймитами. Але тепер і тих нема. Всі пішли на Запоріжжя, до Бруховецького. Один Козак помагає другому. І я вже косив. Мое та осаулопе піно. Я помогав йому, він -мені. добре, що ти приїхав. "Поможе зробити решту сіна. Треба було бачити щасливі злорадством лиця чернігів, коли поставили коло сіно

жатки та придивлялись наші" роботі. "Прієсть, корма-
зини!" тішились. досі, то щи пів біли. Один козак
вигодить другому і якось обробимося. Але, що бу-
де, як козантю піде в похід? Як всі здорові паруб-
ки і батьки сядуть на коні та понесуть свої грди
протикуль, щоб суспільство могло спокійно іти свій
хліб та "игріватися напечі"? Козачі жінки і матері
дрібні діти, брати та сестри з голоду пухнутиуть і
замерзати. Ніхто не поможе їм хліба зібрати, наруба-
ти дров. "бо не на те Хміль бив ляхів, щоб козакам
робити панщину! "іх кає виздихають козачі дуки
сріблляники! "гукас чернь! і до військового скарбу
суспільство не хоче дати ані зломаного челюшка. Ні в
мліні не платить ні на горілці не дасть заробити.
Тепер маємо йти в похід, а моя сотня навіть пороху
не мала ні оло-а. Все те я купив. За чої власні гро-
ші, які придбав тоді, коли не мав чести бути сотником
на гарназином і не мав рангового маєтку. Харчі, сіно
і все, що сотня в поході мусить тащити за собою, ко-
заки придбали самі, власним коштом. На військо че-
рнь не хоче ні платити, ні робити, бо тепер рівність
"щоб хоч єдність серед генеральної старшини. А то же
ряться між собою. От хоч би Сомко і Золотаренко за
ту булаву. Коли ляки всилували Хмельницького відчах-
нутися від царя та взяли в свої руки-кігті Праго-
бічну; ми на раді в Козельці вибрали гетьманом пе-
реяславського полк. Сомка, брата першої жінки Богдана.
На біду братови третьої жінки покінного гетьмана
ніжинському полк. Золотаренкові тож забагдали й
булахи. Один бороздить другому. Москва мабуть хоче
мати гетьманом Брюховецького. І тому не вважає Сом-
ка справжнім гетьманом, а за наказного, доки не по-
росте в пір'я московський підліца Брюховецький. Но-
би то знайшося таки, щоб замірив обох суперни-
ків, щоб один став гетьманом, а другий "ого правою
руково! А ні, то була у захопити гетьман черників. То-
ді козачу старшину заступлять царські воєводи, осі
пери і урядники, а козаче військо-московські ратни-
ки. Україна з усім своїм народом стане лівою коро-
ною Московщини.

"Нас саме у цій справі прислано сюди. М е не
і юрка. вислали нас до лівобічної старшини. Вигов-
ський, Богун і Дорошенко. Ці три є тепер, сказати б
потою генеральною старшиною Правобічної. Їх ме-

тою є взяти під одну булаву, зединити в оден вольний край всі українські землі від Дону аж по Віслок. Лише не може стати ся з нині на завтра. Перешкодою є, не так чвари між старшиною, як ревнивість поспільства і тої частини рядового козацтва, що набралось з черни. Через того Правобічна не може збути ся Ляха, Лівобічну заговтує Москва. Як тому козацтву бороти ся проти Польщі, коли на кождім кроці грозить йому скритовбийчий ніж черняка ?! З одного боку напирають на них польські війска, з другого бунт черни. Старшину з власної кости і крові наша чернь ненавидить більше, ніж польського пана. Тота зависть і ненависть жene поспільство в обнятя Москви, котрої наш народ ще не знає. Польщу міняє за Москву, не знаючи, що яке їхало, таке здібало. Правобічна трійня, Дорошенко, Виговський і Богун станули на тім, що лядське і московське ярмо зломити та всі українські землі зединити в оден вольний край здухаємо аж тоді, коли поспільство, котре Ляха вже знає, пізнасть ще Й Москала! Всі українські землі аж тоді опинятися на віки під одною булавою, коли поспільство додумась до того, що і йому буде ліпше, як нами правити ме не чужа, а своя власна старшина ; як його хати боронити ме не чуже, а власне військо ; що весь народ мусить годувати та зодягати тих, що його боронять та правлять ним ; що кождий син української землі мусить для блага усіх двигати якийсь тягар... жертвувати, як не кров свого серця, то піт свого чола. Аби чернь до того додумалась, мусить дати їм школу, але добрку школу, самі Москали! І Ляхи ще замало провчили наш народ. Отже треба ще на часок лишити його також в школі польській. Аж тоді, коли народ стане жалувати за власним війском і за власною старшиною, прийде пора зібрати всі наші сили, аби ~~за~~ одним ~~махом~~ стати панами на нашій землі. Чернь, правда, і тоді не поможе. Але вистане, як не буде бороздити. Коли з заду не буде наці спати черняк, будемо такою силою, що ~~повалимо~~ Польшу і Москву. Як би сила була замала, то є такі, що поможуть. Поможуть нам toti, що ~~помагали~~ батькови Богданови.

„Як провчиш тулу темну товпу? Хиба сядеш загніруч та впустиш, тут Москала, там Ляха, аби гуляли по свому, руйнували край та вигублювали народ?”

„Не інакше. Нас обох покликали були з Січи до Чигирина саме на те, аби ми переказали їхню думку старшині Лівобічної. Вони гадають зробити так. На Правобічній скинуть Хмельниченка, і виберуть лядську мийку. Павла Тетеру. Нам радять вибрати мийку московську, Бруховецького. Там будуть черни давати школу Ляхи, тут московські воєволи і ратники. Аби і правобічна чернь перестала надіятись ратунку від Москви, поведуть її з польської школи у школу московську. Скинуть Тетеру і дадуть край під булаву Бруховецького. Так обабочна чернь скоро нарозумить ся. Стане жалувати за тими часами, коли то верховодили осоружні кармазини козачі. Аж тоді для козацтва прийде пора наново підвести голову. Початок буде тяжкий, бо край буде в московських руках. Але Дорошенко працює, аби дістати турецьку поміч. І дістане її за те, що Україна згодить ся на протекцію турецького султана. Тота протекція не страшна, бо Туреччина ні троха не мішась до внутрішніх справ тих народів, які доброхіть пішли під руку султана. Коли новий гетьман при помочі турецького війска вижене з Придніпрянщини решту Ляхів і Москалів, піде з усім козацтвом із западови і затичить бунчуками Віслок. Всі українські землі опиняться під одною булавою.

„Коби то всьо так склало ся, як погадалось! Але ворогом України не лиши чужі, не лиш наша чернь, але і честолюбивість наших старшин. По сім боці суперничають Сомко і Золотаренко. По тім боці певно не ліпше.

„Там у тім не так зле. Є чимало таких, що пруться в гетьмани, але то пусте. Ніхто не постоїть за ними. Лиш одному Тетері, як я вже згадував, сама старшина хоче дати булаву .. до якогось часу. Хто після цього має стати гетьманом, спершу Правобічної, опісля й Лівобічної, напослід Соборної України, ще не порішено. Булаву хочуть дати одному з трйні. Виговський рішучо відказав. Каже, що Його чернь так зненавідла, що хоч би покорилася старшині, то Йому самому не простить розгрому пушкарівців, та різni, яку справив сему великанському збродови горлачів, неробів, мочимордів, конокрадів і рабівників-горлорізів. Богун також відмагається, хоч з него був би найліпший гетьман. Його шанує козацтво і чернь сяк-так навидить. Його вдача, каже, така, що буде добре правити самим війском, добре

анти ворога. Але до того, щоб гравити цілім народом, щоб крутити чужими державами, не має вже хисту. Коли Виговський не хоче, каже, то нехай Дорошенко ~~ж~~ бере булаву. Виговський буде йому розумом, як був батькові Богданові Хмельницькому, а Богун - правою рукою і мечем. "Розторощу на прах і пух всео, що полізє поперек Його дороги!" На біду і Дорошенко не хоче брати за булаву. Каже, що він торгується з турка ми, щоб купити їх поміч. Як би взяв булаву, то усякі завиди будуть йому бороздити, кажучи, що він за продав Україну нехристови задля власної почесті та корита. Як би й прийняв булаву, то на те, щоб таки зараз, як тільки зединить Правобічну з Лівобічною, передати її гетьманові Лівобічної. З поміж наших старшин Дорошенко і оба Його товариши найрадше бачили б гетьманом Соборної України Золотаренка або Сомка. Усі три просять лівобічну старшину, щоб помирили їх обох. Як один поступиться другому, то тамті зобов'язуються дати булаву гетьманові лівобічному. Очевидно аж тоді, коли Бруховецький надість черні і остигдить її московською протекцією.

На другий день приїхав полковник з осаулом і Юрком. Сотник з полковником і осаулом заперлися в хаті-світлиці і обговорювали все те, що переказали Ім Юрко і Остап. Остапа не було дома, - пішов до попа, а Юрко почав оглядатися за Настєю. Не бачив її років два, отже був цікавий, як виглядає, чи дуже виросла. Обійшов хату, ціле подвір'я, але ніде не знайшов її; і тоді пішов у сад пустившись просто в сторону груші. Побачив там жіночу постать і догадався, що це Настя. Побачивши Його, Настя станула мов безрадна. Вона чомусь була певна, що він зайде в сад і її знайде. Але тепер, не знала чому напав на неї жах. Вже зробила пару кроків, щоби скритися, та поза кущами дібратися до хати. Але, як і він її побачив, то було б ніякого тікати. Якась сила задержувала її. І боллася, без свідків бути з ним, і тужила за розмовою, хоч і байдужою, але за такою, щоб ніхто не підслухував.

"Як це чудово склалося", промовив Юрко, поздоровившись з нею. "Коли ми в посліднє бачилися, то ти знайшла мене, якраз ось під цією грушевою. Тепер, по 2x

роках в перве бачимо ся, я тебе знаходжу під тдю самою деревиною. Показала дорогу, раз тобі до мене, раз мені до тебе. Чи не сидить у ній наша доля?... І яка? Добра, чи лиха?

„Лиха, бо ти упав з неї. Троха тебе житя не збавила. Як така доля у ній сидить, то скажу зрубати її. Аби не накоїла якого лиха. Вона вже й так дуже стара. Сего року цілком не зародила.

„Лиши її. Не кажи рубати, бо я хочу ще раз упасти з неї, аби ти ще раз знайшла меме.

„А гій! Як би не те, що я сама бачила, як ти лежав, на плечех, то тепер, чуючи, що тобі забагло ся, гадалаб, що ти тоді упав на голову.

„Не знаєш чому мені таке забагло ся, тому й дивуєшся. Я надіюсь, що як би ще раз упав так, то ти знов знайшлаб мене тут загроженого собачими зубами. Ти знов спасла би мене і я мав би нагоду ще раз подякувати тобі... так як тоді подякував. Лише я тоді не боявся, бо ти ще була дитина. Тепер... не знати, що на таке сказала би горда сотниківна.

„Що на таке сказала би горда полковниківна, твоя сестра, як би таке в вашім саді мій брат Остап?...

„Добре, що свідчиш ся моєю сестрою і твоїм братом. Скажу тобі, я сам бачив. Остап не пішов до попа, а приїхав до нас. Я його таки лишив там. То було саме так як ось тут, в нашім саді. Він з мечевя обіймив мою сестру і поцілував. Крепко поцілував...

„А вона що сказала?

„Не сказала нічого. Лише махнула рукою, так що йску з одного боку лице спухло...

„Добре йому так. Аби бодай з місяць ходив з кривим лицем.

„Не буде ходити з кривим лицем, не буде. Воно і з другого боку напухло.. Сестра в одну мить схаменула ся. Метнула ся до него, обіймила шию і, аби не гнізвав ся, так вищілувала, що лице вирівнало ся. Лише все стало округлійше... Коби то так мені! Не завади-лоб. І так люди кажуть, що я змарнів.

„Тобі лиш пусте в голові", відповіла паленіючи.

„Я не пустій... і тото іс пусте.

Подала ся в зад. бо Юрко простягнув до неї руки.

бити ворога. Але до того, щоб правити цілим народом, щоб крутити чужими державами, не має вже хисту. Коли Виговський не хоче, каже, то нехай Дорошенко ж бере булаву. Виговський буде йому розумом, як був бать - кові Богданові Хмельницькому, а Богун - правою рукою і мечем. "Розторощу на прах і пух всео, що голізе поперек Його дороги!" На біду і Дорошенко не хоче брати за булаву. Каже, що він торгується з турка ми, щоб купити їх поміч. Як би взяв булаву, то усякі завиди будуть йому бороздити, кажучи, що він за продав Україну нехристови задля власної почесті та корита. Як би й прийняв булаву, то на те, щоб таки зараз, як тільки зединить Правобічну з Лівобічною, передати її гетьманові Лівобічної. З поміж наших старшин Дорошенко і оба його товариши найрадше бачили б гетьманом Соборної України Золотаренка або Сомка. Усі три просять лівобічну старшину, щоб помирили їх обох. Як один поступиться другому, то тамті зобов'язуються дати булаву гетьманові лівобічному. Очевидно аж тоді, коли Бруховецький надість черні і острігидить її московською протекцією.

На другий день приїхав полковник з осаулом і Юрком. Сотник з полковником і осаулом заперлися в хаті-світлиці і обговорювали все те, що переказали Ім Юрко і Остап. Остапа не було дома, - пішов до попа, а Юрко почав оглядатися за Настєю. Не бачив її років два, отже був цікавий, як виглядає, чи дуже виросла. Обійшов хату, ціле подвір'я, але ніде не наїшов її; і тоді пішов у сад пустившись просто в сторону груші. Побачив там жіночу постать і догадався, що це Настя. Побачивши Його, Настя станула мов безрадна. Вона чомусь була певна, що він зайде в сад і її знайде. Але тепер, не знала чому напав на неї жах. Вже зробила пару кроків, щоби скрітися, та поза кущами дібратися до хати. Але, як і він її побачив, то було б ніякovo тікати. Якась сила задержувала її. І боялася, без свідків бути з ним, і тужила за розмовою, хоч і байдужою, але за такою, щоб ніхто не підслухував.

"Як це чудово склалося", промовив Юрко, поздоровившись з нею. "Коли ми в послідне бачилися, то ти знайшла мене, якраз ось під цією грушою. Тепер, по 2x

роках в перве бачимо ся, я тебе знаходжу під тдю самою деревиною. Показала дорогу, раз тобі до мене, раз мені до тебе. Чи не сидить у нїй наша доля?... І яка? Добра, чи лиха?

„Лиха, бо ти упав з неї. Троха тебе житя не збавила. Як така доля у нїй сидить, то скажу зрубати її. Аби не накоїла якого лиха. Вона вже й так дуже стара. Сего року цілком не зародила.

„Лиши її. Не кажи рубати, бо я хочу ще раз упасти з неї, аби ти ще раз знайшла меме.

„А гій! Як би не те, що я сама бачила, як ти лежав, на плечех, то тепер, чуючи, що тобі забагло ся, гадалаб, що ти тоді упав на голову.

„Не знаєш чому мені таке забагло ся, тому й дивуєш ся. Я надіюсь, що як би ще раз упав так, то ти знов знайшлаб мене тут загроженого собачими зубами. Ти знов спасла би мене і я мав би нагоду ще раз подякувати тобі... так як тоді подякував. Лише я тоді не бояв ся, бо ти ще була дитина, Тепер... не знати, що на таке сказала би горда сотниківна.

„Що на таке сказала би горда полковниківна, твоя сестра, як би таке в вашім саді мій брат Остап?...

„Добре, що свідчиш ся моєю сестрою і твоїм братом. Скажу тобі, я сам бачив. Остап не пішов до попа, а приїхав до нас. Я його таки лишив там. То було саме так як ось тут, в нашім саді. Він з мечевя обіймив мою сестру і поцілував. Крепко поцілував...

„А вона що сказала?

„Не сказала нічого. Лише махнула рукою, так що йсму з одного боку лице спухло...

„Добре йому так. Аби бодай з місяць ходив з кривим лицем.

„Не буде ходити з кривим лицем, не буде. Воно і з другого боку напухло.. Сестра в одну мить схаменула ся. Метнула ся до него, обіймила шию і, аби не гучував ся, так вицілувала, що лице вирівнало ся. Лише все стало округлійше... Коби то так мені! Не завади-лоб. І так люди кажуть, що я змарнів.

„Тобі лиш пусте в голові”, відповіла паленіючи.

„Я не пустій... і тото іс пусте.

Подала ся в зад. бо Юрко простягнув до неї руки.

„Кажеш, що ти не пустій. А я тобі кажу, що як не хочеш, аби я утікла від тебе, та віддала отсей дарунок, за котрий ще й не подякувала, то лиши між нами три кроки відстани.

„Бачу, що таки мушу лізти на грушку, бо інакше нічо не вийде з того. Полізу і ще раз впаду. Вже не в жаливу, бо бачу, сего року не зародила. Впаду тобі під самі ноги.

„Лізь, як вдурів. Як забув, що ти вже не пусте хлопчище, а козак. Лізь на самий вершок і падай. Про мене, й на голову! Та не на мою, а твою власну!

Юрко плюнув в руки. Обіймив грушку руками й ногами і за хвилю стояв на першій гиляці. Настя закла руки за спину та сміючись ждала, що з того вийде. Думала, що козак осмішить ся, бо їй ані гадки було, щоби він не скочив, а нарощено упав. Була цікава, як викрутитися з того жарту.

„Овва!“ казе. „Таку штуку і я втялаб. „Може й тепер ще мало?“ спітав, коли задержавсь о три сяжні висше.

„Лізь ще далі, лізь! Аж на сам вершок... Козачети вдурів?!" скрикнула, коли побачила, що Юрко послухав її і зупинивсь на сухій, зітлілій гиляці, яка під тяжким парубком мусіла заломити ся. „Злізай... ради Бога!... Навіжений, злізь!“ кричала, коли галузь стала тріщати і поспалось порохно.

Юрко знов, що галузь під ним довго не видергжить. Він обезпечив себе, держачись цупко другої, здорової гиляки.

„А тепер що буде? Я паду!

Настя лиш охнула і закрила руками очі, бо галузь затріщала, зломила ся. Юрко гепнув бля неї, саме, як се був сказав, перед її ногами. Й дух заперло, бо Юрко, обіймивши її, так пригорнув до себе, що трохи не задавив. Що йому нічого не стало ся, почула на своїх власних устах.

„Що ти робиш... що ти робиш?!" шепотіла, вихопляючись з його рук. Трусилась мов у лихорадці, ледви стояла на ногах. „Ти не добрий, дуже не добрий!“

„To через твого брата. Який він, такий я. Моя звичка така, що око за око, зуб за зуб. Остан важить на мою сестру, то я від него відійму його сестру... як де не ляжу головою... Будеш, Насте, дожидати мене?

Відповіла тим, що вже не боронила ся, коли зін
ше раз пригорнув її до себе.

* * *

Гетьманови Богданови чистив чоботи і коня, в по-
ході варив кашу та мив горшки, вилизвавши їх, служка
Іван Бруховецький. Коли по смерті Богдана гетьманом
став Виговський, а Юрка Хмельницького вислали до Ки-
їва аби там у школі набрали розуму, Бруховецький
пойхав з ним.. чистити йому чоботи, замітати його ха-
ту, то що. Забаглося Юрієви гетьманувати. Його ві-
хоть був не аби укий киричник. Отже Юрієв дав Бру-
ховецькому гроші та вислав його на Запороже, аби
сунгував проти Виговського Запорожців і всю україн-
ську чернь. Місіонар спрашивався так добре, що чернь
і Запорожжя звалили з під творця Українського Княз-
ства від Дону по Віслок, а разом з ним і величне діло
його. Борба проти Виговського, козачої старшини
і всого городового козацтва; борба проти кожного,
хто мав на хребті щелю сорочку, зробила його божи-
цем черни. Чернь мала тоді на Запорожжю перевагу над
справжнім козацтвом.. Бруховецький став кошовим ота-
маном. Лиший тим достоянством, загадав поети гути по
булаву собою України. Йому було байдуже про се,
що ним гиділось родове козацтво і всі тоті, що Украї-
ні хотіли мати самостійною державою. Рукахи черни
та москалів надіялись загорнути працю кількох поколін-
нь козачих, хоч би мав розгорощити їх діло, діло
рук цілої низки таких величтів, як Сагайдачний, Бог-
дан Хмельницький, та соток тисячів погиблих у бою
і захоплених. Чернь вже мав за собою, що проголосув-
рівність прав, без рівності обов'язків. Тепер ще лише
треба будо почевинити ся, що за ним стане московський
цар. Стіманом того війска, яким це загадав був за-
нудзати козацтво, був Білогородський воєвода, князь
Ромодановський. Бруховецький провідав, що князь в не-
далекім від України Путів'ю Він повіяється туди. Мес-
калі не довго балакали з ним. Досить було розмови
одного вечера, аби допевнити ся, що то на землю хам-
ська душа. Лучшого гетьмана для країни, які хотіли за-
неволити і висмократити, Москалі не знайшли би, хоч би
запалили всі свічки сюзів. Ромодановський не зраджу-

вавсь, за ким він. Все казав, що рішати буде вільний вибір. Кошовий все ж таки набрав духа, бо зміркував, що князь чогось то не долюблює Сомка, найгрізнишого його суперника. З Путівля Бруховецький не вернувся на Запороже, лише поїхав до Гадяча, куди з Запорожа покликав був цілий полк черни.

Їхав не сам. Його коня вів чура за панським ридваном. Він сам сидів в ридвані проти пані Сокорової та її доньки Ванди. З мамою познакомився при вечери у Ромодановського, саме тоді, коли вернула з Польщі. З кількох підслуханих слів, коли розмовляла з князем, кошовий здогадавсь, що то агентка українних вельмож польських; що вона підсередничить між ними і Москвчиною. Як би його посадив на сто арабах, був би не почував себе таким щасливим, як тепер, сидячи на кріслі вибиванім адамашком, між князем і такою красою. Ще з роду не сидів між таким панством. З одного боку клепає по його рамени князь. Сам князь, власною рукою. Не бе, як то бувало, робив Хмельницький, але приязно клепає! З другого боку, Сокорова, розмовляючи з князем нахилялась до него поза плечі: Бруховецького і, мабуть поневільно, притулювалась до його рамени теплими, елястичними грудьми... Збентежений вхопив чашу і вихилив до дна. Аж затрусив ся, коли вона вхопила його за руку та стала призирати ся перстеневи. „То ваш герб?“ спитала.

„Гербу не маю ніякого. Я Запорожесь, а на Запорожу для шляхти місця нема. Хто раніше був шляхтичем, то між Запорожцями мусить забути про се.

„Але ви, як я чула, засядете на Україні гетьманом городового козацтва. Там шляхотво не пошкодилоб вам. Аби пани не цурались вас, а посполиті аби знали, що вони вам не рівня. На Україні гетьман те саме, що в Польщі король, що в Москві цар. Як гетьмануючи, будете цареви вірно служити, то доробитеся московського шляхотства. Цар зробить вас дворянином. Ні! Се для гетьмана за мало. Зробить вас боярином. Згодом, то і князем можете стати. Таким, як отсей Ромодановський.

Говорила се впяливши свої велики, чорні, в його також не погані очі. У відповідь кошовий знов ковтнув побіну чарку. Така була його перша стріча з Сокоровою. На пращине дала йому польсько-панським

звичасм руку... поцілувати. Підхмелений держав totу лухку ручку незручно. Стискав та раз пораз слинив. Цілував би може так і до раня, як би була сама не вихопила з його медвежої лапи та не щезла в сусідній світлиці. На відході шепнула йому, аби завтра ввечір зайшов до неї. Розповість йому новини з Польщі. Почекує, що говорять про него, про запорозького льва. Він, очевидно, скористав з запросин. Хоч гетьман черни, надів жупан і кунтуш і дучи до такої великої пані, кощнув, на вільвагу, добру чашу оковити. Іти було не далеко, до сусідної гостинниці. Приняла його в невеликій квартирі, оббитій турецькими килимами. Просила його сісти біля себе, на низькім турецькім дивані. Перед ними на дзигличку орієнタルні ласощі, збан солодкого вина і дав чарки. Хоч вже дома напивсь був на відвагу, сидів мовчки, не знов про що і як заговорити. З такими панями в їх власних катах він ще з роду не балакав. Ще й се oneсмілювало його, що не знов, чого вона казала зайти до себе. Лиш тут здогадувавсь, що має щось сказати про його кандидатуру на гетьманство. Вона не зачинала нарощне, а він забув язика в роті. І не знати, як довго була би тревала тута мовчанка, як би не вино перед ними. В розпуші, щобне годен знайти предмету до розмови, рішивсь зачати від вина. Не ждучи на запросини, вхопив за збанок і став наповнювати чарки.

„Вибачайте, але мені горло висохло так, що говорити не годен. Міркую, що се вино ви поставили **не** на те, аби на него лише дивити ся. Як стану гетьманом, погощую вас у себе.

„Говорите так, як би булава вже була за вашим поясом. А то ще вилами на воді писане. Про сю булаву рішати же не одна черни. Рішить царська воля. І слово Ромодановського заважить. Восвода потягає за вами, але в Москві і Сомко мас богато прихильників. І між Ляхами є його приятелі, — додала, бачучи, що гість поблід. — І бо треба вам знати, що про се, хто мас стати гетьманом в царській Україні: будуть рішати не одні Москалі, але і Поляки. Не гадайте, що як Польща і Москва воюють з собою ізза тої України, то вони вороги собі. Ціла тута московсько-польська війна, то чиста комедія. Чому воно так, добідаєте ся пізніше. Саме в сїй справі я приїхала до восводи. Приїхала,

знов' поїду і ще раз приїду. Що тоді привезу, те й буде. Або вас виберуть вольними голосами під опікою московського війска, або кого іншого без тої опіки.

„Ви? Баба і Ляшка? А вам яке діло до України українських справ?

„Чи ви чули коли, що таке дипломатія, та що у тій дипломатії дуже часто рішають жінки? Тепер ваша судьба не в руках воєводи, ані навіть в царських руках, а в моїх. Я рішати-му, хто дістане булаву.

Встала, випрямилась на весь ріст і горіючими очима міряла його від стіп до голови. Він також підвісся. Впив зір в її очі... Хотів вчитити: перехвалка, того, що сказала, чи правда. Ще як був у Богдана, чув де-що про дипломатію, та що державні мужі з часта працюють жінками, навіть в найважніших справах. Вона могла бути шпіоном, що визбирає та доносить до Москви все те, що цар потребує знати про ріжних людей; в сім слухаю про кандидатів до булави. І таке можливе, що той, що рішати ме, задурений у ній, та робить все, що вона лише захоче? Щось у тім є, бо якого дідька баба точе ся між Москвою і Варшавою, а тепер заїхала аж до Путиєля, до чужого її московського князя! Сяк чи так, не пошкодить пілдборити ся гарній бабі. Солодке і сильне вино додало йому сміlosti.

„Про всі справи на землі — промовив — рішать, отже і про гетьманську булаву рішати муть люди. А люди людьми. Будь він воєводою, князем, а то й самим царем, в однім всі вони однакі. В однім вони також саміські, як і простий козак. Всі вони мають одну кров, однаке мясо. Як яка гарна спокусниця стане перед князем-воєводою, ось так як тепер ви скотите просто мене; як гляне на него такими очима, якими ви тепер осліплюєте мене; як возьмете в свої оксамітні долоні його руку і скаже „по сьому бути!“, то він припаде до її ніг і спитає: „лише тілько?! „Князь Сомка не доляблює. Але як ви скажете йому, щоби гетьманом зробив Сомка, то, хоч весь народ за мною, булаву дістане царський ворог.

„А ви, хоч знаєте се, такі пихаті! Не хочете просити мене, аби я за вами подала слово“, промовила, беручи його за обі руки і нахиляючись до него. „Хиба вам булава байдужа? Булава і моя приязнь!

Не відерживав довше. Бух, на землю та обняв її коліна.

„Поможи мені, ратуй мене! Як який ангел чи чорт не постоїть за мною, то Сомко таки готов виграти, а я стану посміхом у людей. Як мені не допоможе велике московське військо, то моя чернь проти козачого лицарства не остоїть ся.

„Встань, сядь коло мене, побалакаємо. Чокни ся зі мною... Так... Тепер слухай... Булаву дістанеш, але... але“, промовила стискаючи його рамя над ліктем, що трохи не зойкнув, „як за туту булаву заплатиш мені... головою Сомка. Як присягнеш, що зараз по виборі голоза Сомка покотить ся під ноги твоєї черні...“

„Лише тільки?!“ крикнув скочивши ся на рівні ноги. „Лише одна голова одного Сомка, моєго суперника? А голова Золотаренка? Голови Третяка, Попкевича, Бута, Силича, Ширая і інших і інших старшин, не забагло ся тобі? Кажи! Дам тобі всі. І з цого і з того боку. Головами кармазинів встелю цілий двір твій, вимощу дорогу аж до самої Москви.. як їх буде тілько.

„Присягнеш? Поцілуєць хрест?

„Поцілую і присягну. Присягну і поцілую кому хочеш, кого хочеш! Найрадіше тобі і тебе. Ти мій ангел, ти мій чорт!

Став цілувати її руки, її коліна. Шасливий, що знайшов помічника, розпалений та запам'рочений вином, не знову стримував. Обхопив її медведжими раменами, пригорнув до себе і впивсь в її уста. Лише цоканє великого стінного годинника перебивало тишину.

Від любобігодного похмілля перший простиравсь Бруховецький. Він був наскрізь практична людина. Його кортіло шось більше знати про роботу сеї загадочної жінки. Думав і міркував, та нік не міг збагнути, яке її могло бути діло до голови Сомка. Хотів спитати, та на язик не приходило перше слово. Вона також не обзвивалась. Сиділа мов в памороках. Нарешті йому терпіцю не стало. Ковтнув чарку вина і промовив перший.

„Чи Сомко скривдив тебе, що ти так завязалась? Може у війні вбив, та ще в зъїрській спосіб батька, брата? Може любого чоловіка. Бо ти, відай, вдовва... га?

„Чи Сомко скривдив мене? Ще й як! Не вбив нікого з моїх; ані обікрав, ні опозорив... Він взагалі нічого злого не вдіяв ні моїм любим, ні мені самій. Та про те через него, лише через него, я, створена на те, аби бути щасливою і навколо сипати щастем, в моїм житю щастя не зазнала. Він винен, що світ кругом мене катівнею, що в моїй душі пекло. Він винен, що я стала... тепер вже сам знаєш, яка я. Я знала собі цину. Знала, що аби хто був царем царів, хоч би й серце його вже не було вільне, то він таки, як я лиш моргну, впаде перед мною на землю, так як се ти зробив. Як зробив неоден перед тобою і зробить неоден по тобі. Я знала се і він се знов. Знав, що я могла дістати кого лиш скотіла би...

Через отсє оповіданє перед очима Сокорової виринули та пересувались її молоді літа. Гість не перебивав оповідання, бо не чув. В його жилах присло забогато вина. Послідна чарка та духота в маленькій комнатці до реєсти затуманили його. Вснує. Сокорова, в міру як котили ся спомини, оповідала тихим голосом, не йому, а собі самій.

„Могла мати кого хотіла. А я, дурна шаліла за Сомком. Від него віяло холодом. Я гадала, що він, звичайний козак, боїть ся глянути на таку красу і таку богачку. Аби його осмілити, я сама кинулась йому на шию. А він — копнув мене. Не ногою... ні! Іще гірше.., словом. Сказав, що він український козак, а я Ляшка; що він православний, а я католичка. Я казала, що для него відречу ся моого народу, і віри. Він відрізав, що вже має дівчину, що вона любить його, а він її. Що вони вже по слові. Віл вяже ся воловодом, козак вяже ся словом. Козаче слово сильнійше, ніж булатний ланцух. Я відійшла від него і — пішла блудом, зійшла на безпутє... Сомку, Сомку!... Я простила би тобі, бо ще нині люблю тебе. І простила-б і зробила би гетьманом... За хвильку щастя. Але знаю, що не скочеш... Я вже двічі пробувала, і ти знов двічі колнув мене... За се мушу мати твою голову! Вже довго полюю на неї. Іще п'ятнадцять років тому присяг мені оден, що добуде її. Я увірила, що добуде, бо то був не хто будь. Могутній князь. За те я заплатила йому... собою. Заплату взяв, але, заки встиг Сомка дістати в свої руки, минув ся. Бпрочім, хоч би й був жив до суду віку,

був би таки не зробив сего. Хоч вся Польща мала його за великого лицаря, хоч українська чернь леденіла на саму згадку його імені, він був трус. Нікчемний тхір, що лише над безборонним народом умів знущати ся. Куди Яремі до Сомка!.. Та пощо розповідати цілу історію... Тепер вже дістану його голову! — крикиула, штовхнувши Бруховецького в бік. — Ти присяг. Ти здоймеш йому голову з пліч, бо він і твій клятий ворог...

„Здойму, голубко, здойму, серце. Але зроблю се для тетьманової, для моєї жінки.

„Як іще раз боятнеш таке, то розійдемо ся. Ані слова більше про того. І я не хочу і ти жалував би. Я люблю лише одного... Ти знаєш, кого. Іншого негодна полюбити... доки сей жис. Як би я віддала ся, то чоловіка обманювалаби. Я, яка є, така й буду, а свого чоловіка обманювати не хотілаб. І ти жалував би. Відвернув ся би від мене ще заки ми станулиб перед попом, бо побачиш кращу і молодшу. Тоді я обманювалаби тебе, а ти мене. Гарка булаби пара. Не хочу стати гірцюю, ніж я вже є. Не говорім більше про пусте. Вернім до справ державних. Ти ідеш до Гадяча, аби там переизимувати з твоїми Запорожцями. І я поїду туди. Там докладніше обговоримо спразу булави. Зімною буде також моя доњка. Їй, очевидно, буде відомо, що ти до мене заходиш лише в державних справах. Але мій дім дуже вигідний. Має богато фірток. Як треба буде, щоби доњка не знала, що ти у мене, то зайдеш і вийдеш такими дверми, котрих вона не знає. Як хочеш, то до Гадяча поїдемо разом. В моїм ридвані є місця більше ніж на троє.

Повертаючи від Сокорової, Бруховецький аж закочувався від солодкого упою. Вже вчера мав себе за якогось, мов у тій казці, зачарованого царевича, що сидить в кришталевій палаті між самими царівнами. Він, що досі жив в поневірі, помітуваний старшинами і простими козаками; він що навіть ставши вже кошовим, жив серед дикої, темної, необмиканої, брудної голоти, вчера сидів в княжій палаті, при княжім столі. Служба подавала йому страви, наливала вино. А як ласково балакав з ним сам князь... клепав по рамени... А нині!.. Про таке і в казці не чув. Така пані! Вся в шовках і золоті; вся обсипана жемчугами та само-

цвітами Вона приняла його у себе... та ще й як! Тоті уста, що колись цілував князь... Великий, славний та могутній князь. Ті самі уста цілував і він, гетьман черни. Той стан, пещений колись князем.. острахом черни, пестив нині гін... гетьман черни! Тепер я рівний йому — думав. — Ні! Князь Ярема не рівня мені! Він був лише оден з панів, а я, як вже дістану булаву, буду паном над всіма панами. Йому чистили чоботи посполиті, мої чоботи будуть чистити кармазими-полковники, наказні гетьмани!

Сокорова з донькою виїхали наперед і по кількох верстах задержались в придорожній корчмі. Бруховецький виїхав які дві години пізніше, лише з одним чурою. Коло корчми передав коня чурі і сів в ридван. Доньки Сокорової він доси ще не мав нагоди бачити. Тепер, сидячи проти неї, забув язика в роті. Сид в розсіяний і, або щлком не відповідав Сокоровій, бо нечув, що вона говорить, або так недоладно, що вона замовкла. Він лише вдивлявсь в лівчину як в чудотворну ікону і зітхав. Став жалувати, що зачав був з мамою.

В перших днях жовтня 1662, року Юрій Хмельницький зложив булаву. На його місце вибрано гетьманом Павла Тетеру, чоловіка доньки Богдана, Олени. Лівобічні старшини зібрались в Ічні, щоби обговорити вигаданий правобічною старшинською проект ратування України. Велика радість була серед старшини, коли промовив Золотаренко. На самім вступі заявив, що він про булаву вже не думає, та що піде за Сомком. Лиш на того не згоджувався, щоби насамперед дати булаву Бруховецькому. Був тої думки, що рабсько: черни не провчить ніяка школа. Ні ляцка, ні московська. А хоч би і провчила, то ся наука прийде запізно. Чернь отямить ся хиба аж тоді, коли козацтво вже буде знівечено, та нікому вже буде становити за волю і єдність України. На раді побідила думка Золотаренка. Порівнено держати ся Сомка. По сій раді Золотаренко скликав всю старшину до свого Ніжина. Хоч Сомко на раду не приїхав, Золотаренко промовляв за ним так розумно і широко, що старшина пяти лівобічних полків пішла до церкви і присягла постоюти за Сомком. Присягла не дати булави Бруховецькому, хочби мало прийти до кровавої розправи з його чернию. Вибор-

чий якт, засвідчений підписами старшини Золотаренка зараз вислав до Москви. Цар знехтував сей вибір і зарядив, щоби гетьмана вибрала Чорна Рада. Себто така рада, на котрій був би весь народ, не лиш Лівобічної України, але і Запорожя.

Чорну Раду скликано до Ніжина на день 17. червня 1661 року. Від царя приїхав на раду князь Гагін. З ним прийшло вісім тисяч московського війска, щоби пильнувати, аби на раді був спокій і лад, та аби вибір був вільними голосами. На великий рівнині за містом зібрались непроглядні товпи народу. Йому говорено, що зараз по раді буде вільно бити кармазинів, та робувати вози і хати старшин. Козачі полки стояли по противінім боці Ніжина. В передодень вибору Гагін візвав їх, аби прийшли на рівнину, але пішки і не зазброєні, так як люди Бруховецького. Козаки знали, що се був підступ. Люди Бруховецького не мали коней, бо пропили їх. Війскової збройї черняки, правда, не мали, але незазброєні не були. Кожний мав в халяві ніж. Хто був без чобіт, скрив ніж в штанах. Москалі казали козакам прийти без збройї, бо з Бруховецьким умовили ся були, що як лише козаки прийдуть на майдан, то чернь окружить їх і виріже до одного. Тоді Москва дісталаб Україну в свої руки на вічні часи. Козаки прийшли на майдан, але так як були: кінно, зазброєні і з гарматами

Ввечір зголосивсь до Бруховецького Шарпилс. Він мав тепер цілий полк черни, самих найлютийших ворогів старшини. Сторожа перед шатром не хотіла впустити його, кажучи, що там тепер радять з Бруховецьким царські послі. „Як Бруховецький радить з послами, то і я можу!“ крикнув, відіхнув сторожу і увійшов в шатро. Верг сердитий шапку на стіл, озирнувся, і, не бачучи вільного стільчика, сів на столі

„Нічо з усого того не вийде!“ промовив. „Гетьманом стане Сомко. Народ не хоче бути на раді, бо ви нас піддурили. Народови говорено, що козаки прийдуть без збройї, а вони зазброєні. Ще й гармати притацили. Голіруч, а хочби з ножами народ не піде проти шабель, мушкетів і гармат. Я з моїм полком таки раз відійду.

„То пусте,“ утихомирював його Бруховецький. Ми саме тепер сю справу обговорювали. Зброя козакам

не поможе. Московське військо, яке нар... прислав народине на се, аби народ вибрав мене вільними голосами одоліс козаків. Я вашої помочи щлком непотребую. Я і без вас стану гетьманом. Черній нехай ліше стойть з боку і рипнть за мною. Як би черній розійшлася, то лішилися би самі Соківі прихильники і посли царського величества не могли би сказати цареві, що народ хотіє мене мати гетьманом. Лиш не розходітъ ся, а всьо буде добре... Я дістану булаву, я, гетьман черній стану гетьманом України.

Шарпило віз з стола, ставув перед Бруховецьким, поклав ліву руку на його рамя, правою вхопив срібного гудза при жуванні Синючи з легка гудза і дивлячись йому в очі, став спроцюла щідти. „Ти, дурню, гадесні, що ми тисячами війшли ся з усіх усюдів, аби тобі, чи кому іншому давати булаву... що ми війшли ся гетьмана вибирати? Чи ти вже забув, що нас кликав люді? Кликав на се, аби ми вирізали і вираубували городове королівство. Вибір гетьмана мав ліше бути пригокою до зачітки, мав улекишили черній обрахунки з кармазинами, з дуками сріблляниками. Не гетьмана прийшли ми вибирати. Бó скажи! Яка черній буде користь з того, що гетьманом будеш ти, буде будь який черняк-головоранець, а не Сокіко, чи Золотаренко? Чи може ти, ставши гетьманом, сам будеш орати, сяти, молотити, косити і прочая і прочая? Чи твої жінка, як ожениши ся, чи твої баухрі? Як на інших гетьманів, так і на тебе буде мусіт працювати посполитий. Твою ниву буде ростити своїм потом не хто інший, як той черняк, що тебе вибере. Чи будеш правити без осаулів, без подковників, без сотників? Ні! Лиш поганяніс тих, що тепер с, а нонастановлюєш других. Ім також даш на прожиток... людську працю.

„Я винірошув в царя воєводів і ратників,“ відповів Бруховецький. „Вона прийдуть на Україну і будуть нею правити, удержувати землю, і боронити край від ворогів.

„Тоді буде все бірше, ніж с тепер. Тоді буде і гетьман і, понири него, воєвода. Тоді буде подковник і, під його боком, воєвода. Тоді буде сотник і, при нім, воєвода, чи інша московська скотина. Тоді будуть скрізь по містах козачі війска і московські ратники. Народ буде платити податки на опініх і других.

„Цар, як пришле своїх воєводів і своїх ратників, ~~сам~~ буде годувати їх.

„Чи ти вже просив царя о се? Чи toti посли, що тут сидять, як си води в рот набрали, привезли тобі сю обіцянку від царя на папери з царською печатию? Такого пагеру ти не дістав і не дістанеш. Ти свідомо брешеш, коли кажеш, що цар буде оплачувати воєводів і ратників. Ти дуже добре знаєш се, що воєводі Чадаєву Сомко дав свої власні гроши на платню ратників. Тих гроший цар доси є є у нас, народ мусить харчувати і зодягати. Тогід під кінець грудня ти таке говорив у Гадячи на раді Запорожців: „У нас з роду-віку не водилось, щоб гетьман, полковники, або сотники володіли хлопами чи міщанами, не маючи на се привілей від короля. Та й горівкою козаки не шинкували. Се міщанска річ була і за те вони платили чи королеви, чи панам. Податки з міщан, з черні ішли тоді до королівского скарбу. А тепер гетьман з полковниками і урядниками повернули на себе міста, села, землі, млини. Отже як зберуть Чорну Раду, окреплять „лункти“, то всі отсі добра і добутки повідбирають від гетьмана, полковників і інших урядників, і повернуть усе те на царську казну, та на платню царським ратникам“. — Чернь тішилась, чуючи таке. Тішилась, бо душі лекше коли з мене лупить чужий, не мій рідний брат. Але утіха черни була предвчасна, бо бачу, що воєводи і ратники прийдуть, а наші власні старшини не щезнуть. Треба буде годувати одних і других. Як би ти справді хотів увільнити народ від козацької старшини, від тих галапасів, то ти сам не пхав би ся в гетьмани. На що нам гетьмана, хоч би такого як ти, коли у Київі вже є царський воєвода? На що нам полковників, хоч би з босої і голої черни, як в містах мають бути царські воєводи? Кажи, на що?! Хиба на те, щоби за рік проти гетьмана Брухо-вецького повів чернь Веце́брехий; щоби полковника Шар-пила побив і злупив Гіло-шар. Старшина з голої черни буде така сама, як tota, що набралась із наляхти. Ти вже й сам пішов на ту дорогу. Вже й у тебе жупан, та срібні гудзи. Кажу тобі, не дури ся, що чернь збігла ся сюди, аби тебе робити гетьманом. Коня збігла ся тому, бо гадала, що ти даш в її руки старшини твоїх скарби; що у нас вже не буде

городових козакія, ні їх старшин, лише ратники та воєводи.

Царським послам аж очі засвітили ся з утіхи, коли почули туту проповідь. Бруховецький стояв безрадний. І не знати, як би тота авдіенція була скінчилася, як би не вмішавсь був сам Гагін.

„Ви, чую, полковник черняків. Отже послухайте мене. Не розпускайте своїх людей і інших, що хочуть відійти, напуттіть. Я, царський посол кажу вам, що ми черни проти козаків не потребуємо. Московське військо само дасть собі з ними раду. Лише які дві сотні черняків нехай стануть біля стола. Не на те, аби з козаками бити ся. Одинокою їх роботою буде поставити на стіл Бруховецького і ревіти „Бруховецький гетьман!“ За те ручу вам царським іменем, що чернь дістане змогу побити і виробувати старшину. Як треба буде, то і в тім поможе вам царське військо. А тotto, що ти кажеш, щоби на Україні не було козачої старшини, ані навіть козаків... тotto ще так буде. Але таке не легко зробити зараз, за одним махом. На се й цар хоче мати гетьманом Бруховецького, аби при його помочі застутити козаків царськими ратниками а козачих старшин царськими чиновниками. Як чернь поможе, то Бруховецький, що гетьманувати ме до смерти, буде поспідним гетьманом України.

На другий день рано московське військо обступило шатро Гагіна. Перед шатром був поміст, на котрім стояв стіл. Гагін візвав старшину козаків і черни, аби без зброй підійшли до стола. Всі зробили так, як хотів Москаль, лише Сомко ні. Він же-ж був гетьманом. Ілучи до стола задержав шаблю і сагайдак. Його зять ніс за ним знак його достоїнства, гетьманський бунчук. Гагін ще читав царський універсал, коли козаки вхопили Сомка і гукаючи „Сомко гетьман!“ поставили його на столі. Хорунжі та бунчужні накрили його хоругвами і бунчуками. Чернь Бруховецького, що стояла за ним, не рухалася, бо чула, що Москалі мають самі справити ся з козаками, а Бруховецький прийде на „опіхане“. Але і Москалі сголялити тихо. Вони аж тоді загадали вмішатись, як би між обома сторонами прийшло до спору. Поки за Бруховецьким ніхто не обізве ся, Москалям ніяково було чіпати ся тамтих. Бруховецький стояв безрадно. Озирнувшись, і поблід. В гуртку його

черняків, що стояли саме коло него, Шарпило крикнув:
„Гетьман Сомко! Бруховецький зрадник!“ Другі черняки повторили се.

„Чого, бовдуре, стоїш, та лупаєш очима?!" гукнув йому до уха Шарпило. „Лізь за нами на стіл. Решту ми вже самі зорудуємо“.

Ватага Шарпила, ревучи „Сомко гетьман!“ подала ся до стола. Козаки не боронили, бо гадали, що то прихильники Сомка. Шарпило, та його люди й собі вилізли на стіл. Між ними, зігнений в каблучку, аби козаки не спізнили його, Бруховецький. Тоді Шарпило крикнув „Бруховецький гетьман! Сомко зрадник!“, і вбив ніж в плечі того, що над Сомком держав гетьманський бунчук. Черняки на столі собіж добули ножів і ревучи „Бруховецький гетьмân!“ ударили на безборонних козаків.

„Зрада!“ крикнув Золотаренко і метнувсь до козаків, щоби шаблями прозвичти горлорізів. Але тепер сталося щось таке, чого козаки ніяк не надіялись. На них посипавсь із страшним рокотом град бомб. То москалі зміркували, що вже пора робити лад, аби гетьмана вибрано вільними голосами. На столі і біля стола черняки кололи безборонних ножами, а на козаків, що стояли подальше, москалі метали без упину ручні бомби. Та про те козаки не гадали уступати. Тоті, котрих не понесли наполохані бомбами коні, рушили наперед, щоби спасати Сомка. Але він сам оборонив і висвободив себе. Як лиш лиснула його шабля, розступились черняки і Москалі. Застеляючи дорогу трупом, лібравсь до своїх. Казав козакам відступити. Коло стола і шатра лишилася тільки чернь і москалі. Бруховецький власноручно перекидав трупи, шукаючи за гетьманським бунчуком і булавою. Знайшов і, вдоволений, що вже має гетьманські клейноди пішов до шатра Гагіна.

„Ти ще таки не гетьман“, привитав його москаль. „Тут були по усі Сомка. Сказали, що гетьманом вибраний Сомко. Ви вислав їх, аби забрали полищені на столі к сестрі, та убитих і ранених козаків. Я передав Сомкови, щоби прийшов тоді з усею старшиною, то справа якось полагодити“.

Сомко надіхав в товаристві п'ятдесяти старшин. Обруч Москалів, що оперізував шатро Гагіна отворись, пропустив козаків і замкнувсь назад.. Старшина позісадила

з коней і підійшла до Гагіна, що стояв перед шатром. Як лиши Сомко станув перед Гагіном і промовив перше слово привітання, вистрибнули з шатра москалі, кинулись на него і повалили на землю. Заки його товариші добули шабель, вже також лежали на землі повязані. Гагін казав відставити їх до Ніжинської тюрми. Їх коні, збрюю і одіж забрали черняки. До тюрми вели їх в одних сорочках.

Тепер Гагін покликав чернь і спитав: „Кого хочете мати гетьманом?“

„Бруховецького!“

Гагін передав йому булаву і бунчук. Дякуючи за булаву, новий гетьман передав царському послови письмо, в котрім були його „пункти“. Все те, через що чернь бунтувалась проти старшини, лишалось і на дальше. Ріжниця була тільки в тім, що все те, що доси ішло на удержанє українського війска, української старшини і українських урядів, мало від тепер іти на удержанє московського війска і московської старшини... на Україні і в Московщині! Гетьман черни просив, аби українські міста обсадити московським війском. На їх удержанє мали би бути півернені toti податки, які народ платив за польського короля; той хліб, який збирався на полковника i податок від млинів. Московські воєводи дістали би землі, які доси ужиткували козацька старшина. При кождім місті, в якім будуть москалі, приділити ся їм по п'ятнацять верстов землі.

Такий був вислід бунту черни проти тигарів, які народ двигав в користь власного війска і його старшини. Нехай возьме чужий! Нехай спалить огонь, забере вода, аби лиши не пожививсь рідний брат!

„Для себе що просиш? Чайже ти також мусиш мати щось на прожиток“, спитав Гагін гетьмана.

„Шо я роблю, то роблю не для себе, а для його величества царського, щоби на Україні закріпiti його владу. За се не бажаю ніякої нагороди. Я вже якось дам собі раду. Над сиротою Бог з калитою. Мені дайте лиш царських ворогів. Тих, що вже сидять в острозі і тих, що ще спіймаю. Черни поз'явольте загорнути їх майно, бо тоті маєтки, то праця робучого люду.“

Гагін згодив ся.

Бруховецький вийшов на майдан і проголосив, що майно старшини і всіх дуків сріблляників тепер майном народу. Через цілі три дні кождий черняк має право брати, кілько вдвигає. Ледви се сказав, а вся тута маса народу, мов би в середину кинув бомбу. Розбігла ся на всі вітри. Три дні було за богато. Чернь справилась скорше. Два дни рабувала, а третого і четвертого зрабоване пропила. Всі майдани по містах, всі поля та гаї навколо дворів старшин були позаливані блюмотином, у котрім харчіли новалені зертвецьким снем пяні черняки. Витверезігши ся, вертали домів, ждали, аж прийде пора на другу реформу соціальну, себто аж доки нова старшина не розживеться заново і знов буде що рабувати. Сам Бруховецький запечатав свій вибір кровю ув'язнених москалями старшин. Дня 18. вересня стяли Сомка та полковників Золотаренка, Силича, Шамрицького, Щуровського, Кіндя і двох Ширяїв. Дванадцять інших старшин забито в кайдани і повезено через Москву в Сибір.

Минуло вже три місяці, як Бруховецький не бачився з Сокоровою ні з Вандою. Пращаючи йо, що тоді, коли іхав на чорну раду, Сокорова сказала Йому, що прийме його аж тоді, коли покостить ся Сомкова голова. Тепер він помчався до Гадяча, просто до неї. Вона вже знала про се, що сталося в Борзії. Саме перед хвилюю вернув був її слуга, котрого вона письмена була до Борзині заручено на се, їби мати скоро відомість про се, що стане ся. Коли слуга приніс її туту вісті, вона зблідла і синіла, чи певно знає. Слуга відповів, що бачив на власні очі. Ще й того бачив, що кат-татарин, як йому вертали восійну жертву, Сомка, кинув топр. Ка ав, що не його сила підвести топр на таку вроду. Всяк топр і відрубав ту посійду голову аж тоді, коли йому загрозили, що і його голова покоститься за талтими. Сокорова вже не слухала дзвінше. Поблідла, лишила слугу і відйшла до спальні. На мороки обняла її і вона без тями упала на ліжко. Коли очуяла і пригадала собі, що зула, слези ризули з очей. Так-плакала ще тоді, коли Сомка відіхнув був її від себе. Слуга застукав у двері та звістив, що приїхав гетьман, і жде в гостицій.

„Скажи хакови, що я недужа. Нехай прийде, інтра.

Гетьман не дуже зажуривсь тим, бо до гостинної увійшла Ванда. На його питаннے, що мамі хибує, дівчина відповіла, що мама чогось не св'язяє сеї днини, від коли вчула, що гетьман вже вибраний, та що старшина ув'язнена і віддана під суд. То сама хотіла їхати до Гагіна, то післанця вирядила з листом і завернула його. Раз казала, що мусить спасти чесну людину, вихопити з рук зьвіра. Другим разом, що нехай вже стане ся, бо інакше до смерти не буде мати спокою. Хоч дівчина не уміла сказати Йому, хто той зьвір, ані хто тата чесна людина, здогадувавсь, кого Сокорова мала на думці, та що в її душі боролась любов з жаждою пімсті. Став дівчину випитувати, як вона тут жиє, хто в них буває?

„Нудьгую“ відповіла. „Сиджу в хаті, як в тюрмі. До мами заходять якіс люди. То Поляки, то Москали... Але вони всі в державних справах. Мене до них ні їх до мене мама не пускає, хиба якого старого. Я жила до недавна на вихованню в монастирі і радувала ся, що мама бере мене назад до себе. А то хата ще гірша, ніж монастир. Мама гадає, що я все ще дитина, що кождий мій крок мусить берегти мамине око. Я дещо знаю, дещо здогадуюсь. Маму постигло якесь велике нещастє. За якийсь нерозважний крок покутує ціле життя. Має мене лише одну, та боїть ся, щоби і мені таке не було. Але у тім мама рішучо переборщує. Иноді приходить мені на думку, що мама боїть ся, аби разом зі мною не втратила своїх скарбів. А я плюнула би на ту мамону, аби тілько інакше жити. Аби взагалі жити. Знаю, що тут мамина погоня за скарбами, та тут і багацтва мамині, котрими ущасливив би сотку родин, мамі щастя не принесли. І мені не принесли би щастя, бо я знаю, як вони придбані. З молодших піарубків, які до мами заходять, лише ви оден маєте право бувати в моїм товаристві. Або навпаки. Мені лише з вами вільно бачити ся, побалакати. І то нині я перший раз в вашім товаристві без маминої контролі... Ох, Боже! Коли тута неволя скінчить ся?!

Згадка про скарби оживила гетьмана. Взяв дівчину за руку, вплявивши в неї очі, промовив.

„А як би так дівчино, знайшов ся хтось, що скотів би тебе вивести на вільний світ, увільнити від тої опіки?

„Хто мене знає?!

„Я, гетьман України знаю тебе“, шепнув, стиснувши сильнійше руку. Коли вона не вихоплювала руки, від підвіс ся, обняв другою шию і витиснув на її устах сильний поцілуй. Тепер вона стрепенулась, вихопила ся з його рук і утікла. Ще троха посидів і вийшов. Затирав руки з вдоволеня, бо чув про скарби, і цілував... княжну! Доньку князя Яреми Вишневецького. Правда, неправесну, але все таки княжу кров. В жилах його сина, сина слуги гетьманів буде плисти княжа кров... Ко би лише стара не перечеркнула його плянів і надій, як не скоче дати своєї доні зі своїми скарбами. Без скарбів дівка йому непотрібна. Скарби інша річ. Міг би держати коло себе полк, два полки наємного війська. Тоді сміяв би ся і з козацтва і з черни...

На другий день Сокорова приняла його в своїй комнаті. Була така гожа і принадна. як тоді, коли в перве був у неї. Її душа зрівноважилася. Муки послідних днів не лишили на лиці ніякого сліду. Як лиші увійшов, кипулась йому на шию.

„Не пожалуєш того, пане гетьмане, що свою приятельку увільнив від тої змори, що морочила і мучила мене тілько літ. Тепер я, як би напово на світ прийшла. Моя осінь може буде щасливішша, ніж була весна. Тепер зачу жити новим житем. Буду жити для себе і для... тебе... Ти чому нині такий деревляний, такий холодний, не вілповідаєш на мої поцілуй?... Чи ти закаменій, чи спиш? По тобі не піznати, що одна твоя мрія вже здійснила ся, а перешкода, яка не давала здійснити другій мрії, вже усунена. Гетьманську булаву вже масш, а даму твого серця можеш... Перегорода, яка була між нами, вже усунена. Твоя любка вже вільна.

„Яку даму?“ — ледви спроміг ся на слово, стиравши рукавом піт з чола. — „Яка перегорода, яка любка?“

„Ти вже забув, що тоді, коли вперше був у мене, хотів зробити мене... гетьмановою? Я відказала ся, бо тоді ще не годна була широ любити тебе. Живучи з тобою, я все була би мусіла думати про тамтого. Я не хотіла обманювати моого чоловіка. Тепер тамтого вже нема, разом з його смертю і в моїм серці умер-

ла моя перша любов. Мое серце вільне. Тепер я годна полюбити другого і буду йому вірною жінкою.

Гетьманови вже спосіб, в який привитала його, не був до вподоби. Заваливсь цілий, довго обдумуваний плян розмови, яку хотів вести так, аби заговорити про Ванду і скарби. Не знев, як видобути ся з сеї верші. Бачучи, що він чогось то затурбований, ударила в дзвінок. Служі, що увійшов, казала принести збан меду і три чаші. Коли приніс і поставив на столі, казала йому зайти до доньки і переказати, щоби причепурилась і прийшла сюди. „Нехай Вандзя буде свідком нашого щастя“, щебетала притулуючись до него, коли слуга вийшов.

„Ти вдуріла? ! До того кличеш доньку?

„Чи донька не може бути на заручинах своєї матери? Заручини будуть тихі. Лиш одна Ванда буде нам свідком... вихилить чашу за наше здоров'я“, говорила спокійно, наливаючи мід. Одну чашу подала йому, обі другі взяла в свої руки. На порозі станула Ванда.

„Бери, Вандзуню, отсю чашу. Випий... за здоров'я заручених.

Вихилила до дна. За її приміром пішли гетьман і Ванда. Тепер гетьман вхопив за збан і наповнив чаші ще раз. „Тепер“, захронів, „випсмо за здоров'я нашої матери!“ Ковтнув душком, кинув чашою об землю, обіймив лівчину, витиснув на устах пристрастний поцілуй і подавсь з нею до Сокорової, що стояла неподвижно мов камяний бовдур.

„Мамо, благословіть!

Ванда кинулася мамі на шию і стала цілувати.
„Мамо, я така щаслива!“

Сокорова прочуяла. Взяла доньку за руку і провела до дверей. Лиши нас самих. Справу обговорю з гетьманом.

„Я не можу бути при тім?

„То будуть маєткові справи. Не твое діло.

„То така дяка за те, що я тобі допомогла до гетьманської булави?“ спіталаз, коли донька відійшла.
„Мене зрадив, а доньку позаміни плечима збаламутив.

„За твою поміч, як вона дійсно була, я вже заплатив тобі, так як ти заправила, головою Сомка. Тебе я не зрадив. Було не відпихати мене тоді, коли

я хотів зробити тебе гетьмановою. Ти сама дала мені право озирати ся за дівкою.

„Сокова голова була би злетіла з пліч хоч би я була не жадала того... Таксамо, як покотились голови інших старшин, про котрих я не згадувала тобі. Сїдай і слухай!... Ти може справੱті гадав, що я хочу з тати гетьмановою?... Мені про се ані гадки. Я лише хотіла випробувати тебе, чи не лицеміриш. Пригадай собі, через цю я тоді сказала, що твоєю жінкою не хочу бути. Я сказала, що ти зрадиш мене, як побачиш молодшу і гарнійшу. І ти вже на другий день зрадив, як побачив Ванду. Коли ми у купі іхали до Гадяча, то ти троха не проковтнув її очима. Я знала, що діждуся того, що нині стало ся. Хочеш знати, то скажу тобі, що я не від того. Моя донька не може стати царицею, її королевою, то нехай буде бодай гетьмановою... Але, уважай, гетьмановою.

„Чи я не гетьман?

„Нині. Але чи завтра будеш ним?... По тім боці козаки вбили Тетеру і дали булаву Бо-гу-но-ви...

Гетьман розлявив рот, очі троха не вилізли з ям. Знесиленій поваливсь в глубоке крісло і опустив руки.

„Погано!“ обізвавсь по добрій хвили. „Тетера був мій спаситель, бо він осоружний черни, осоружний Запорожням, осоружний гордловому козацтву, осоружний старшин! Як довго він гетьманував би, так довго ніхто по нашім боці не подумав би про се, аби піти під тогобічну булаву. Навіть наша старшина, хоч ненавидить мене, мусіла би, аби не бути під Тетерою, постояти за мною, держати ся Москвою. Тепер все проанало. Як Богун, се божище всіх Українців гетьманом, то серед старшини во тім боці устануть всі чвари. Як переступить Дніпро, вся старшина, все рядове козацтво рине до него. І чернь не підойме проти него руки. З Татарами, польським війском або й без помочи того дрантя іройде всю Україну. Піде на Москву і розторочить її так, як колись поторощив Сагайдачний. Як обезпечити московську межу України, піде на Польщу. Маючи в руках обабочне козацтво, возьмє Польщу під ноги. Я проанав. І піде мені діти ся. Богунови і Запорожці вихадути мене. Він і між Донцями знайде мене. Помилува я не знайду у него, хоч би й доброхіт віддав

йому булаву. Він одного разу покійному Богданови радив, щоби повісив мене... Я пропав.

Сокорова стояла неповорушно, вдивляючись в него. Її лице міnilось, то погирдою, то диким злорадством.

„Іще не так зло. Булава ще в руках Тетери. Я таке вигадала лиш на те, аби тобі показати, що як довго жив Богун, Дорошенко, Виговський і інші правобічні старшини, так довго твое гетьманство на глиняних ногах. За такого гетьмана я доньки не дам.

Гетьман визвірив ся на неї. Гримнув пястуком об стіл, так що вся посудина покотилася на землю.

Такі жарти випрещую собі! Не забувай, що я гетьман. Троха душі не виперла з мене пустою брехнею. Як тобі мої глиняні ноги не до вподоби, то шукай собі затяг з ногами залишними... Як Ванда схоче. Ні я, ні вона не будемо просити ся. Не даш доброхіть, то взъму так.

„Бери, бери! Але голу, в одній сорочці.

Отсі слова витирезили гетьмана. Підоймив з землі чашу, наповнив вином, — і випив.

„Чи ти біснуватий, вже не годен спокійно слухати і думати?

Не відповідав, лише мняв в руці капшук.

„Ванду хочу зробити гетьмановою. Але гетьмановою, не молодою вдовичкою. Чуєш?... Як довго ти стоїш на глиняних ногах, ані думай про се. Насамперед укріпі ся так, щоби тебе ніка буря не здужала побалити. Як будеш мати розум і все підеш за моєю радою, помогу тобі. Насамперед мусиш вислати на той світ всіх таких, як той, котрого ім'я валить тебе з ніг. З «сьогобічними» ти сам справ ся. Москалі у тім не багато помогнуть тобі. То поганий і ледачий народ, кривдить та гнобить других, але то таки не скажені зъвірі. Від правобічних суперників' увільнять тебе їх протектори. Лише ти мусиш дати притичину. Вони дуже радо скрутять вязи кожому, на кого лиш вкажеш. Як найскорше треба вислати на той світ тих правобічних старшин, що стоять за засланцем всіх українських земель під одну булаву. Нагоду будеш мати, бо незабаром Польща зачне з тобою війну. Треба буде правобічних старшин одного по однім втягти в які переговори. Дістати в руки докази, що він накладає з тобою і тоті

докази третою особою передати Полякам. Тою третою особою може бути якийсь москаль, що не хоче війни з Польщю. Як Ляхи дістануть такий доказ, то сердезі газуля вже не буде більше кувати. На сім ще далеко не кінець. Ти мусиш оперти ся на московськім війску, бо інакше позалять тебе твої власні козаки. Чернь тобі не поможе, бо і під гетьманом черни мусять бути всі toti тягарі, проти яких чернь бунтує ся. Москалі дадуть тобі таку силу війска, яка потрібна, аби прішрубувати і козацтво і чернь. Але дадуть лише тоді, коли докажеш Москві, що вона при твоїй помочі на вічні віки закріпить на Україні своє панування. Мусиш всю владу, яку тепер має українська старшина передати в руки московських воєводів та інших московських губернатів. Мусиш також всі податки, очевидно потройчи їх, віддавати до царської казни, вдоволяючи сам царською платною. Як ожениши ся з Вандою, то і на сюю платню можеш наглочувати.

„Всьо зроблю, бо сам бачу, що інакше не удержу ся

„Се че не всю. Царя хрестив лурний пін. Короля ще дурніший. Стін і другий гадає, що здужає звоювати і удержати трезвою всю Україну. Цілої України не завоює, а як завоєє, то не удержить в своїх руках ні Польща ні Москва. Як обабочне козацтво буде під одною булагою, то воно таки зіхмить чуже ядро. Тим тяжче буде Польщі виграти справу, як окрім козаків буде проти неї Москва; Москва, як проти неї піде Польща. І в Польчи і в Москві є люди, котрі розуміють се. Вони силку оть ся образумити короля і царя. Вони кажуть: Коли Гіла Україна вихопить ся з наших рук, то в доволім ся половиною. Нехай Москва і Польща поділять ся Україною. Правий бік Дніпра для Польщі, лівий для Москви. Тоді Польща не буде потребувала беронитись проти Москви, Москва проти Польщі. Тоді і Москва і Польща всії свої сили обернутуть проти козацтва, щоби його вигубити так, аби на Україні навіть слово „козак“ не пахло. Аж тоді, коли на Україні лишиться ся сама чернь та польське і московське панство, Україна перестане думати про свою державність. Тота партія, партія поділу України між обі держави возв'єм верх і в Польщі і в Москві. Як хочеш удержати ся при булаві, то мусиш сїй партії їти на руку. При її

помочи вигубиш козацтво і лишиш ся гетьманом, правда, лише Лівобічної, але до смерти.

„На таке я не піду. Я мушу добути Правобічну і добуду. Буду гетьманувати по обох боках.

„Тебе хрестив найдурніший піп. Як підеш на той бік, то там лишиш булаву і голову. Персмізкуй добре, що чув від мене і роби мудро. До того поділу це й так не зараз прийде. Аж за два, три роки. Аж король і цар доневівся ся, що ії бден, ії другий шлой України не звоює. Поки що буде війна. Веди війну так, аби так по однім як і по другім боці вигидало як найбільше козацтва. Не забурай ніколи, що козацтво не лінія ворог Польщі і Москви, але і твій найбільший ворог. Так будуть сю війну вести Ляхи, і за їх приміром і Москалі.

„При помочи Москви удержу в руках сегобічне козацтво і одолію Польчу. Всі Україна піде під мою булаву. Війна буде кровава, то не багато козацтва нережис. І. Як вже буде мати спокій з Польщиною, то недобитки легко винесу до решти.

„На поміч Москви в війні з Польчиною не числи, бо московські полководці не дуже будуть слухати царя. Вони вже підкуплені; підуть за тими, що хочуть з Польщою мира коштом України. Вони, так само полководці польські будуть воювати так, щоби менше нищили ворога а більше того козацтво, що їм не дас запанувати над Україною. Згодом, як нарозумлять ся цар і король, підеш в дураки.

„Вже в осені 1662. року був згід польських і московських комісарів. Радили над погодженем польсько-московських відносин. Я знаю про се, бе була при тім. І тепер московський гонець до короля вже в дорозі. Прислав до мене письмо, аби я пробувала нарозумити тебе. Тому й я так докладно балакаю з тобою про все те. Роблю се для Польщі, для тебе і для мосї дитини, бо таки хочу, аби вона стала гетьмановою. Лінше, як би ти, зіюхавши цієм носом, зараз таки вів з Польчиною війну так, аби вигидали не Ляхи, а козаки.

Дня 15. вересня 1663. Поляки рішили похід. На Україну рушили чотирма пілляхами: коронний гетьман Потоцькі, руський воєвода Чарнецькі, хорунжий Ян Собеські і сам король. П'ятим шляхом надтигла від Чемори татарська орда. До них пристав гетьман Тетера з тринадцятьма полками. Дня тринадцятого ж січня король і Татари пе-

рейшли Дніпро біля Ржищева. Москалі помагали Бруховецькому так, як то заповіла була Сокорова. Ромодановський, що з московським війском сидів в Білгороді не квапився. Противно, розпустив військо на зимову відпустку. В Ржищеві вже ждав на короля московський гонець з предложенем московсько-польської згоди коштом цілості України. Король не пішов на згоду, бо його шпioni в Московщині сповістили його, що більша частина московських війск буде по змозі оминати польські війска. Ляхи ішли скрізь наперед, бо Москалі або неприходили з помочию, або як вже були де, то з приходом польського війска утікали. В падолисті Боришпольцям не прийшла московська шоміч, і Боришполь здався. Остер мав московський гарнізон. Як надійшли Ляхи, то Москалі утікli i 12. грудня Остер здавсь Lяхам. Так само Москалі покинули Ромен і Ляхи взяли місто. З тої самої причини Ляхи взяли Монастирець. Місто зруйнували а населене дали Татарам в полон. В січні 1604. року місто Салтикова Дівиця, обезсилене довгою облогою здалось Ляхам, але аж тоді, коли Ляхи прирекли помилуванє. Помилуванє було таке, що в місті не лишилась жива душа. Вирізали всіх, не менше, як одинадцять тисяч.

Московські війска стали надтягати на поміч Бруховецькому аж тоді, коли всі шляхи, якими ворог в дігся в глубінь України, були замощені трупами Українців. Та і надтягали вони так, аби всюди там, де були потрібні, прийшли як найпізнійше. Польський король перебрався був через Десну. Лівобережні козаки окружили його. Потрібна була поміч двох-трех тисячок, а вся армія польська разом з королем була би лишилася в козацьких руках. Але московські воєводи ішли з недалекого Брянська і Путівля так довго, що король з війском спасся. Ляхи стягли всю свою силу під Глухів, бо завзяли ся здобути се місто. Глухів боронився по геройськи, жуччи на обіцяну поміч Москалів. А москалі якось то не годні були знайти дороги до Глухова. Дехто в Глухові вже став говорити про здачу. Але відвів їх від сего Богун. Богун був полковником на Правобічній, отже мусів пристати до польського війска. Одиак він був з тих старшин завойованої Польщю України, що підготовляв увільнене зединеної України з ляцького і московського ярма. Він порадив

довірочно Глухівцям, аби не здавали ся, бе на Правобічній вже бути що-оти Тетери. Незабаром прийде інший гетьман, і аж той возьме обі України під одну булаву. Глухівці послухали. В місті був невеликий московський гарнізон. Бруховецький підпілатив одного Москаля і підмовив його, щоби про сю пораду Богуна доніс Ляхам і передав їм докази. Ляхи взяли Богуна під суд і разом з кількома товаришами розстріляли. Глухівський полковник, Кирило Гуляницький провідав, що Богуна зрадили Москалі. Він казав начальника Москалів, Гонухину взяти до катівні, а московських ратників засипати живцем землею. Вже трип'ять засипано, коли налійшла московська поміч і Ляхи відступили від Глухова. Тота поміч московська прийшла не так на те, щоби відіграти Ляхів, як на те, щоби спасати засуджених на смерть московських зрадників; але Бруховецький пав нагоду, бувшою то караючи злочинців, вилордувати цвіт козацтва глухівського полку. На місце Гуляницького постановив полковником Черкащенцю.

На Правобічній бути проти Тетери і Ляхів поширявся. Здавлено його в одній місці, то він вибухав в іншій. До Бруховецького дійшли слухи, що сам Виговський підмовив народ до бунту проти Польщі. Ліво-Лівій гетьман новине був радіти з того, що через бунт Тетери і Ляхи не могли кинути усіх війск своїх на лівий берег. Але Бруховецький чув також, що пражобічна старшина захистяє ся проголосити гетьманом Виговського. Не надумуючись довго вислав до Тетери з доносом того самого Москаля, що доніс був на Богуна. Поляки заманили Виговського підступом до свого табору, зааронуючи його бувшою то на веселу раду. На тій раді, не маючи до того ніякого права ані доказів зради, засудили його.. бувшого гетьмана, а тепер сенатора і восьмого на смерть і 17-марта 1664. року розстріляли. В лінні 1665. року Чарнецький обложив був Ставище. Місто держало ся від четвертого линня аж до осьмого жонтия. Москалі нарочно не прислали помочи і Чарнецький взяв місто.

Чим більше дужшало повстанці проти Тетери і Ляхів, тим страшніші були їх лютощі. На весну 1664. року полонили полковника Скидана і вбили на паль. Полоненого через зраду Москалів сотника Нужного засудили на шибеницю. Але він випросив собі паль, кажучи, що

хоче вмирати за Україну так, як вмер його батько. Поляки вволили його волю. Воєводі Чарнецькому здавсь був Стеблів, бо москалі не прийшли на вируч. Чарнецькі віддав місто Татарам і вони вирізали все населене. На запрошені Чарнецького приїхали на сільну нараду до Василькова митрополит Тукальський з архимандритом Гедеоном, келишним Юрком Хмельницьким. Коли вони заявили, що в світські справи не гадають вторкати ся, Чарнецькі запрототив іх в Марієнбурську тюрму. Той самий Чарнецькі витрусив з домозини в Суботівській церкві кости Богдана і кинув їх пасам. Всі дорогоцінності в українських церквах Чарнецькі згортали до скринь і відсылали до своїх Ілинця. В зимі 1665. року Чарнецькі взяли Ставище. Місто спалив, а населене вирізав. Те саме зробив з Бояркою. За те людинкою з золотим серчем показався товариш Чарнецького, Яблоновські. Сей вирізав в Кисляку лише тих, що боронили місто. Бувало, що Москалі зрадою пхали з руків Ляхів тих Лівобережців, котрих прийшли обонятти.

На весну 1664. року Москалі і лівобічні козаки везли з Києва до Бруховецького гармати. Командані Москалів, Штрасбухзвістив про се Собеського, кажучи йому, де і коли має ударити на транспорт. Собеський дійсно наскочив на кочової. Штрасбух з Москалами утік, полішаючи гармати і козаків в руках Собеського. Винявши Нужного, котрого вбито на паль, Собеські всіх полонених повісив.

Бруховецький в винищуваню козацтва ішов за приміром своїх ворогів Ляхів. Сіверщина була ворогом Ляхів, але і за Бруховецьким не потягала. Бруховецький спалив і вирізав в Сіверщині кільканадцять сіл. В цвітні 1665. року Бруховецький взяв Корсунь при помочі корсунської черги. Побідники вирізали смісот корсунських козаків, хоч вони лише поневільно держались Тетери. Всіх старшин, між ними генерального обозного за Богдана Хмельницького, Тимоша Носача Бруховецький вислав до Москви на тортури. Населене, звиш десять тисяч душ, вигнано з Корсуня.

З вибухом війни Бруховецький переніс свою квартиру до Канева Сокорова лишилась в Гадячи. До неї все заїзділи якісь післанці з сусідньої Московщини і з далекої Польщі. І вона з часта кудись то виїздила, ли-

шаючи Ванду під опікою старої, опитної і вірної служки. Бруховецький, занятий війною, мало коли на-відувавсь до неї. І хав туди не радо, бо знов, що Ванда не побачить. Сокорова в одно товкла йому, що доки не стане на залізних ногах, себто, доки не помирить ся з Польщю, і доки у себе не заступить козацтва московським війском, московськими воєводами і чиновниками, доти доньки йому не дасть. Як гетьман приїхав коли до Гадяча, то бачив ся лише з мамою. Ванда, або була на той час „недужа“, або мамуня просто говорила йому таки просто в очі, що доки його становище не закріплюється, вона не хоче, аби він її доньку баламутив. Раз лише повелось йому бачити Ванду. Сокорова була вийшла до Білгорода, аби бачити ся з Ромодановським. Тоді гетьман цілком случайно приїхав до Гадяча. В Гадячі ніхто не знає, що гетьман приїде, отже стара ойкуника Ванди кудись то пожалася і не пильнувала її. Гетьман міг розмовити ся з дівчинкою без съідків. Затвердівши буре щаслива, що лість перебив монотоність її життя. Жалувала ся ча стройстю мами, відгрожувалася, що довше не стерпить твої неволі, що втече в хати, хоч би з самим чортом. Гетьман жалів дівчину, розважав, потешив, вестив і годував, але згадуваним нею чортом не хотів бути. Тепер же небезпечно було задирати ся з мамулею. Врешті, що йому з дівчинкою, як вона піде з ним без маминих скарбів! Тоті скарби були йому тепер потрібніші ніж жінка. Потребував їх на хабарі для московських полкрадіїв, на оплату наємних війск.

На весну 1665. року гетьман став жалувати, що не в усім пішов за радою Сокорової. Допевлив ся, що Москай лицемірять і не царю помагають йому. Хоч король і цар ще не помиріли ся, то московські полководці поводилися так, як би вели війду в порохівниці з полкрадіями польськими. Побор чесні гри обіцяного козацтва поганими козакам дівобіжним. Самі лінії руйнували народ, обдувачі його і пінтаруєши. Гравою тоді з дванадцятого надолинста 1664. року цар піддавав Бруховецького за те, що царське війско і чиновники загибають з голоду. Се була чиста пата, бо гетьман давав москальям все, що мав. Але, хотівши ображити народ ділаками, хоч Москай брали „грошей з млинів“, то все те було за мало. М. Сокорова

отамани ховали гроші для себе, а їх війска мусіли далі жити рабунком.

Бруховецький богато причинивсь був до того, що Поляки вислали на той світ Богуна, Виговського і інших старшин, котрі могли видрулити булаву з рук лівобічного гетьмана. Та про те, тата небезпека ще не цілком була усунена. Ще жив неоден козак гідний булави. І дійсно На небосклоні Бруховецького виринула від западу чорна хмара. Правобічний гетьман Тетера утік в Польшу і дня 19. серпня 1665 року його козаки дали булаву Петрови Дорошенкови. Як звістка про се прийшла до Бруховецького, коли до того пригадав собі, в який то спосіб Москалі помагають йому, він почув, що таки стоїть, як то йому казала Сокорова, на глиняних ногах. Лівобічна старшина вся була за Дорошенком. Старшина знала, що в Дорошенковій вдачі не було сліду лукавства, в його душі зерна неправди; що се праведник, якому ніхто не посмів би зробити замісу користолюбства чи честолюбивості. Щоб він не зробив, то всі, хоч би їм се не сподобало ся, знали, що зробив се по довгій і глубокій розвазі, та ~~на~~ те, аби спасти рідню. Козача голота і чернь не так дивилися на Дорошенка, як на замордованого Богуна. Та все таки, як би й тепер казали вибирати, то чернь покинула би Бруховецького і пішла би за правобічним гетьманом. Чернь вже й так зачала ремствувати, бачучи, що Бруховецький не знівечив давніх тягарів; що з неба наде дощ, град і сніг, а не мащеня медом манна; що нива родить далі пшеницю, але як її посіеш; родить лише пшеницю, а не впечений хліб, ані опихану кутю з медом. Бруховецький зізнав, що як Дорошенко простягне руку по його булаві, а Москалі не дадуть йому великої помочі, то він рішучо ~~проповід~~. Сокорова не говорила на вітер, також тоді, коли перестергала його, що самі Москалі не дадуть йому затягнути над Правобічною, бо між ними а Ляхами прийде до злагоди коштом ціlosti козачого краю. Вже перші перешепти московських гонців з Польками, перші зїзди московських і польських комісарів поза його плечима, як приміром зїзд в Дуровичах після облоги Глухова, були йому не по нутру. Моторошно стало йому, коли під весну 1664. року прочитав універсал Собеського, в котрім говорилося, що вже ідуть

переговори з Москвою про згоду. В жовтні того року цар наказав самому Бруховецькому навязати переговори з Кримцями, союзниками Польщі. Найбільшого клина вбило йому в голову те, що тепер, коли війна з Польщею ще не спокінчена, коли Правобічна дісталася нового гетьмана і треба було не лиш війну вести з подвоєним завжитком, але і панtrувати, аби в царській частині України не склалось яке лихо, з Москви ішов приказ за приказом, щоби гетьман з усієд старшиною приїхав до Москви побачити царські очі. Се було для Бруховецького найкращим доказом, що в Москві взяла верх партія міра з Польшию. Хотів порадити ся Сокорогою, бо, міркував, вона буде найліпше знати, що в траві пінцить. Але її знов не було дома. Повіялась до Польщі з московськими услівями мира. Гетьман бачив ся лише з Вандою, знов без опікунки. Хотіла доконче їхати разом з гетьманом до Москви. Скінчилось на приреченню гетьмана, що як лиш вернє з Москви, то звінчують ся, хоч би мати на се не згодилась.

„Тепер мусить згодити ся“ пращаля його Ванда „бо що було, то где не відбудеться“.

На чолі великої депутатії, разом 535 душ, рушив гетьман до Москви, де ставув днія одинадцятого вересня 1665. року. Приїхав до Москви з твердою постановою дати Москвяям все, чого тільки зажадають, аби лиш удержали його на гетьманстві.

В теплій свіглиці, освітленій полумям, що весело палахотіло в грубі, сиділа на дивані Сокорова, пригортаючи до себе, та розважаючи доньку. Ванда заливалась слізми, не слухаючи того, що мама говорить.

„Як мож було так задурити ся?! Правда, то моя кина, бо тебе так довго держала в заперті. Через те ѹ ти першим, якого побачила, так завернула собі голову. А я тобі кажу, що він не варт того. Щік я радила тобі баламутити його, то не на те, аби ти його полюбила. Ти можеш дістати кращого і ліпшого, ніж сей кровожадний хам. Як я тебе звела з ним, то лиш на те, аби тебе зробити славною панcioю. Аби поставити тебе над прочими жінками. Аби ти, як гетьманова, була рівна королеві. А любити?.. Про се погадати буде пора тоді, коли станеш верховодити в гетьманській палаті. Построю тобі таку величаву, якої не має і цар московський.

„Не говоріть, мамо, так. Поза ним не хочу бачити нікого. Він мені усе, він мій світ. Інакше вже не може бути.

„Дурнаж, ти, дурна! Поживеш, то пòмудрієш. Вроchім, хоч би й справді любила його... То чого таk побивати ся? Не їш, не спиш. Нилієш, вянеш. Не покине тебе. Твоя краса, і ще більше мої скарби не пустять його. Приїде, то поберете ся.

„Колиж бо він так гайть ся. Вже третий місяць як поїхав. Як не верне з неділі, тò поїду за ним до самої Москви. Довше ждати не годна.

„Вдуріла... цілком вдуріла!

Двері відхилили ся і до світлиці всунулась стаға служка. „Є з Москви посол. Має щось переказати від гетьмана пані і панні.

З лиця Ванди доразу щезла журя. Лиш притулила руки до груди і з широко розплющеними очима дожидала посла. До світлиці увійшов Шарпило. Поклонивсь неуклюжо та став сухим голосом млинкувати промову, якої його в Москві вивчив Бруховецький.

„Гетьман і боярин... боярином зробив його цар за вірну службу... переказує вам моїми устами, аби ви у купі з доњкою виїхали з Гадяча. Він верне за дєтри неділі. Приказує вам, аби, заки він вернє, ви були вже поза межами його володінь, і більше сюди не показували ся. Він, на приказ царя, котрого мусів послухати, бо інакше стратив би булаву, може й голову... оженив ся. Взяв totу, яку йому дали Москалі, княжну Долгоруківну. Ще й того казав переказати вам, що не одно царське слово спонукало його покинути панну Ванду. Він тепер боярин, а бояринови не личить брати жінку із низького роду. Панна Ванда княжна, але того ніхто не знає. Що Долгоруківна княжна, знає цілій світ.

„За двері! Мерзо якась... Хам ще глузує з мене... Цілому світови розказує се, що хтось колись наклепав на мене.

Ванда послідних слів Шарпила не чула. Як лиши вчула, що гетьман оженив ся, поблідла і упала без тями на диван. Сокорова, слухаючи Шарпила, навіть не бачила сего.

„Не сердьте ся пані! Не я вигадав все totо, що говорю. Лише переказую слова гетьмана. I вам добре знати, що він про вас думає, як і що говорить. Що

він хам, ваша правда. Я ще більше скажу. Він тварина. Помиляєте ся, думаючи, що я його приятель, або сліпє орудіє у кождім ділі. Тоді, коли підлецувавсь до черни, то не туди обіцював іти, куди пішов. Як приїхав був до Січи від Юрася Хмельниценка, то вигукував проти Виговського, що козаків робить шляхтичами. Мав знівечити шляхетчину між козаками, а тепер, ставши гетьманом, сам виторгував собі боярство, а своїх старшин поробив дворянами. Мав повідбрати старшинам маєтки, а тепер вижебрує нові... для старшин і для себе самого. Дістав цілу Шептаківську сотню в Стародубській полку, млин на Ворскли, двір в Переяславі і двір в Москві. Але чернь і з ним порахує ся. Ви, пані, забирайте ся в світ за очі, бо то не переливки. Казав, що як приїде і вас тут ще застане, то зробить з вас із доньки чарівниці та живцем спалить. Він жартів не знає.

„То вже все, що маєш переказати від гетьмана-боярина?

„Він дещо розповідав мені. Але, як ще того не знаєте, то про се розповість вам панна Ванда. А ні, то незабаром побачите самі. Коли вас не було дома, він навідувавсь до неї. Був також перед відїздом до Москви. Розповів мені, сміючись, як того було. Казав що яка мама, така й донька.

Сокорова аж тепер озирнулась за донькою, аби спитати, чи се правда. Побачила її на диваві без духа. Шарпилоуважав своє посольство за скінчене і вийшов. Як відчинив двері, відскочила служка. Вона весь час тої розмови стояла під дверми на підслухах.

Ванда мусіла розповісти мамі, що сталося тоді, коли гетьман був в послідне у неї. Не було іншої ради, як доньку таки зараз видати замуж. Сокорова знала, що з гетьманом жартувати не можна. Спродала хату і з донькою виїхала до Білгорода, під опіку Ромодановського.

* * *

„Степане!“ заговорила сотникова до свого чоловіка. „Хоч ти до царя поїхав козаком, а вернув дворянином обдарованним соболями, золотою чаркою, шовками, сукном, то що, то ти таки й не доброго щось привіз із тої Москви. Ти вернув якийсь не свій. Ні докого не заго-

зориш, ніяка робота не бере ся тебе. Лиш мов сновида лазиш з кута в кут. Так вже цілий місяць. Щось тебе мулинт і не хочеш сказати. Якесь гірке зерно мусить бути в тій ласці царській. Може кривдущ собі, що цар завелику відстань, добавив між сотниками і полковниками, бу іх ще й селами надлив? Дехто дістав ява, три села, а судя Забіла аж п'ять... А може ти, сохрань Господи, що лихого провідав про Остапа? Від коли повіяв ся до Дорошенка, не дав про себе ніякої вісти. Мав прийти в січні. Зачавсь марець і його ще нема.

Сотник став набивати люльку. Запалив, пустив пару клубів диму, змірив кроками комнату і станувши нагло перед жінкою сказав:

„Чи ти дала би Настю за московського офіцира, або якого іншого достойника?

„Ти вдурів? За Москаля?

„Не я вдурів, а наш гетьман.

„Яке йому діло до нашої Насті? Нехай висватає Сокорівну.

„Послухай!“ відповів сотник, видко вдоволений, що від жінки почув таку відповідь. „Вібач, що зараз першого дня, як вернув з Москви не говорив з тобою. Тепер Насті нема дома, то можемо справу докладно обговорити. Зачну з кінця. Москалі загадали зіянти Україну з Москвою та завести у нас такий лад, який є в Москвіщині. Бруховецький знає, що без помочи Москалів на гетьманстві не удержить ся. Тому то він згодівсь на все, що Москві потрібне, аби Україна лишилась на віки в московських руках, та аби ніхто не проміг ся на бунт проти ладу, який Москва у нас заводити ме. Гетьман згодив ся, щоби до кожного міста, де є козачий старшина, прийшов московський чиновник. Не наш старшина, а той Москаль буде правити полком, чи сотнею. До кожного міста, де буде такий московський приблуда, приайде московське війско. Козаче військо треба буде розпустити і українські уряди позапирати, бо всі доходи війска і податки, які ішли на військо, будуть згортали московські грабіжники для своїх воспобідіз, для свого війска і для царя. До царського скарбу підуть всі грошеві і негрошеві збори з міщан і селян, та податки з усіх шинків, з млонів, пасек, і з чужинців крамарів. Отсє все списано відписано в Москві 22. жовтня. Попри те гетьман зобов'я-

завсь до дечого такого, чого не списано в угоді, бо соромно було таке писати. Окрім угоди писаної, гетьман ще зробив угоду на писої.

„Б сій умові на писок є наші літи. Коли гетьман вернув до Гадяча, кликав до себе почередно всіх полковників і з ними довго балакав. Наш полковник вийшов від него страх сердитий та пішов просто до мене. Гетьман сказав йому, і мабуть всім прочим полковникам, що царська воля така, щоби сини богатих старшин женилися виключно з Московками, а доньки з Москолями. Козаки мають по жінки їздити до Москви. Нашим дівчатам женихів будуть привозити восьводи. Гетьман зробив початок. Всі старшини, як не хочуть стягнути на себе царського гніву, мусять піти за його приміром. Полковник відповів гетьманові, що царська воля, як він й до себе не просить, нехай не пробуде переступати порога його хати. Як цар скаже бити Ляха, то він послухає. Але його дитий, ні гетьман ні цар нехай не важить ся займати. Тоді гетьман загрозив, що як хто у тім не вволить його волі, то його винебне ся з козачого ресстрру. Так батька дитини, як і його сина, чи зятя. Не то старшиною, але й козаком не буде, бо така царська воля.

„Хиба з глузду зійшли оба... гетьман і цар! На що їм таке смуване мильуване?

„З глузду не зійшли. Ім того потрібне, щоби Московщина до решти вирадувала Україну. Серед тієї царської голоти є багато го юдранців. Вони гадають, що у кожного старшини козацького великий скарб. Тоті скарби хотіли загарбати голодні вельможі московські. Як би наши Остани поїхав до Москви по жінку, то зробили би йому велику честь. Дали би д'орянку, але голу. Москаль, якого восьвода привезе для нашої Насті, буде може й полковником, але без сорочки під жупаном. Українською працею котуга позбогатили голі Московки і голих Москальв. До того, як в той спосіб Москва в кожле кубло вкине таке зазулене яйце, то будуть мати серед наших старшин шпигунів. Будуть знити все, що хто з нас думає. Старшинами буде гетьман робити лише тих козаків, що вже кілька разів з Московками або Москальв, що то суперничали з нашими доньками. Найбільшу шкоду тоді міцнії подружжа зроблять Україні тим, що змозгощать духа тієї частини народу

що двигає українську думку державну; вони виженуть з України саму пам'ять про те, що ми були колись панами в нашій хаті. Козак, що оженився з Московкою, хоб би й не змосковщився, не постоїть за рідний край так, як той козак, котрого московські пархи ще не обсіли. Козачка, що вийде за Москала, пропаде для України цілком. Її діти вже будуть настоящими Москалими.

„Москалям солию в оці наші школи, бо у них наші сини чують про дзвіну силу і славу України. З Москви вже прийшов до Київа приказ, їби школи розпустити. Але сам воєвода Шерemetev не радив перетягати струну дратуючи Українців. Відповів до Москви, що ще рано. Не тепер, то в четвер наші школи запрутися, або дадуть нам московських навчителів. Вони будуть так вчити, що наші сини забудуть про українських героїв, князів Бравліна, Аскольда, Дири, Олега, Володимира; про Косинського, Наливайка, Лобеду і Сагайдачного, що Москалів періціз. Замість них навчать нас брати за своїх і обожати якогось Рурика, Андрея Боголюбського, Дмитра Донського... Коли козаки старої школи підуть тудою, кудою пішли Сомко і Золотаренко; коли інших поженуть заселити Сибир, а молоде покоління виховають московські наставники, то хто тоді постоїть за волю української землі? Чернь? Но українській землі когут запіс... Хиба може аж колись, коли з наших кісток вже й сліду не буде, який Німець видобуде з забуття славну бузанницину нашу. Розпоряплює куни московської брехні, та з неї винориас жемчуг, давну волю і славу України. Тоді той Німець розкаже нашим правнукам, чи вони діти. Тоді вже може й чернь стане до буо за волю своєї землі.

Сотник не любив, аби йому перебивати. Тож сотникова не обізвалася. Неначе слухає, але не чує всого того. Вона лише думала про те, що буде з її дітьми, як гетьман не відстуਪить від свого, а діти таки скочуть дати волю своїм сердям. Аж коли сотник скінчив і став винориувати згаслу лісльку, обізвалася несміло.

„Охе Іастя, як віддасться за Юрка, то буде простою козачкою, або й хлопкою? Як наш Остан оженитися з полковниківною, то також вишибнуть його з козачого реселю?

„Буде ще гірше. Від мене відіймуть уряд сотника. І полковник буде мусів віддати свій пірнач.

„Яким правом? Наша старшина вибрана вільними голосами війска!

„Таким правом, що у кожного старшини, котрого скочить збути ся, знайдуть якийсь гріх, за котрий піде в Сибір або й під катівський меч. Ось ще з Москви, просто з бенкету заслано в Сибір немилого гетьманови Захара Шуйкевича Вернувшись з Москви, гетьман вислав туди гійского судію Незамая. Москалі запроторили його в Казань. За ним пішло кільканадцять інших старшин. Гетьман у кожного з них знайшов якийсь первородний гріх. Такі гріхи вже знайшов і у нас обох. Полковник сказав був йому, що у него є син і донька. Але, як довго він живе, то до такого опозорення його роду козачого не прийде. Нехай би й під ним земля розступила ся і він разом з дітьми провалився на саме дно пекла, то не позовітесь, аби його кров зміщала ся з московською. Навіть як би його дитина вдуріла та забула за свою честь і його родови грозила така ганьба, то його кров радише нехай з піском зміщається, ніж мала би змішати ся з собачою. І змішалась би... його власною рукою!... Тоді гетьман, буцім від нехочу бовтнув пару слів, з котрих полковник зміркував, що гетьман знає про наше поведене на Чорній Раді в Ніжині. Він знає, що полковник з цілим своїм полком був за Сомком. Знає, що ми оба зарубали шаблями кількох Москалів, щоби Сомкови промостили дорогу до нас. Знає й се, що наші сини були післанцями правобічної старшини до нас, та що вони тепер у Дорошенка. Полковник сказав лише гетьманови, аби не грав з огнем, тріснув дверми і вийшов.

„Отже, як по наші діти прийде московська напаст, то ми пропали. Тебе зашлють в Сибір, або й ще що гірше стане ся.

„Що найменше, скинуть мене з козака. Мене і мої діти припішуть до посполитих. Всі будемо робити панщину у яогось московського восьоли, чи согника, якого цар настановить у нас замість мене.

„Що ж нам тепер діяти?! Що зробимо з наїзни ми дітьми? Полковник не казав тобі, що він зробить?... Ну?

„Не муйай, бо тепер нічого не винукаєш... Нічого наперед... Треба ждати, що принесе хвиля і в кождій скруті мати голову на карку. Може тата голодна саранча московська цілком не надлетить до нас і ми за пустодурно вже тепер жуrimося.

„Настя вертає від попа“, перебила сотникова, глянувши в вікно. „Лишім totу розмову, аби чого не здогадала ся. Поки буря ще далеко, не потребує знати, що їй грозить.

„Маю новину!“ промовила Настя весело, стріпуючи з себе сніг. „Окрім вас, ніхто не сміє про се знати. Се тайна... Завтра приде Остап. В Небулові, ні взагалі в цілім полку ніхто не сміє про се знати. І наша служба ні. Тому зайде в ночі, через сад заднimi дверми. Сказав мені про се син попа. Надіхав саме в тій хвили, коли я відходила. Взяв мене на бік і сказав, що був разом з Остапом і Юрком у Дорошенка. Тепер вернули всі три. Він поїхав просто сюди, а Остап поступив з Юрком до полковника. Сказав також, що він приїхав явно, бо тут ніхто не знає, що він був у правобічного гетьмана. Про се, що вернули Остап і Юрко, не скаже навіть свому батькові. Ми мусимо устроїти ся так, щоби челядь їх не бачила.

„Як зайдуть в ночі від ліса і садом, то ніхто не побачить їх. До моєї світлиці служба не заходить. Як не вийдуть з хати, то й цілу зиму можуть пересидіти і ніхто не знати ме, що у нас гості.“

Ніч була темна. Як з часта на провесні, ляпив вохкий сніг. На перелазі, по тім боці саду, сидів сотник. Пакаючи люльку вдивлявсь в нічну пітьму, чи не добачить тіни на білім тлі снігу, що покривав ниву між садом і недалеким лісом. Ждав не довго. Два пятна, що відліялися від темного краю ліса, більшаючи, наближалася до саду. Незабаром коло перелазу станули два козаки. „Сло часи!“ промовив Остап. „До власної хати треба скрідати ся, як злодій... Але тут хтось перелазив, таки в тій же хвили. Сніг з плота зметений, ще свіжий не припорошив.“

„То я“ промовив сотник підводячи ся.

Остап, що вже хапав за шаблю, пізнав батька по голосі. Переїх через пліт і разом з товаришем пішов за сотником. Сей провів гостій до дісерій, а сам пішов спустити пси. В хаті жали на козаків сотникова

Настя з чарками в руках. З чарок бухала пара, бо у них була горяча паленка, підправлена всяким коріннем. Хлопці вихилили чарки і наставили їх ще раз. Гре ба було наливати й третій раз, бо вернув сотник. По паленці прийшла жидівська риба, по рибі печена гуска, потому мід і оповіданє, з чим приїхали. Юрко присівся до Насті, Остап до батька. Про що Юрко балакав з Настею... яке нам діло до того! Певно не про державні справи. Як оба побратими були у полковника, то там балачку з полковником про державні справи Остап полишив був Юркови. Сам розмовляв з полковниківною. Тут знов було навпаки. Тут Юркови не в голові були державні справи... Остап розповів батькови те саме, що в Гукові полковник чув від свого сина.

„Ми приїхали з під Лисянки“ оповідав Остап, „де двацять другого лютого була у Дорошенка генеральна рада. На сій раді казали бути мені і Юркови. Очевидно, не на те аби радити. Там таких смердюків-пучківріків на раду старшин не пускають. Кажуть, що державні справи діло самої старшини, а мої тих ко-зак має лише виконувати прикази, не розбираючи, добре воно чи ні. На раді ми оба були лише як німі свідки, бо нас мали вислати як післянців до лівобічної старшини. По раді Дорошенко ще доповів нам дещо і казав, іхаги. Отже правоочіна старшина хоче, таки зараз, іти на наш бік, щоби повалити Бруховецького і прогнати Москалів. Потому козацтво обернулось би проти Польщі. Дорошенко радив зробити навпаки. Казав, що Москалі ще не провчили черни як слід і Запорожці, хоч вже хитаються ся, все ще потягають за царем. І рялове козацтво і чернь Лівобережної образумлять ся аж тод, коли вже до всіх міст прийдуть царські чиновники і царські війска. Однак старшина завзялася пробувати щастя в борбі з Москвою. Досі ще явно не зірвано з Польщю. Старшина надіється, що в борбі з Москвою Польща дасть Дорошенкові поміч. Аби не доводити до розладу. Дорошенко згодився на поїзд проти Бруховецького. Однак він буде дальнє напирати на старшину, аби насамперед справити ся з Польщю. Не за-бавки Польща і Москва замиряться. Дорошенко провідав, що приятель цара, та ще більший приятель Ляхів і лютий ворог козаків, Ордин Нашокін так добго *нашпітував* цареви на козаків, що цар рішився яти за

їого радою. Рішивсь відступити Польщі Правобічну. Дорошенко надієсь, що по проголошенню московсько-польської угоди лівобережне козацтво само відчахнесь від Москви, та що тата угода навіть Запорожцям та усій черні отворить очі. Чернь і тоді не поможе нам, але не буде козацтву кидати колод під ноги, коли воно виступить проти Польщі чи проти Москви.

„Дорошенко розумна голова“, замітив сотник. „Нам справді тата чернь у війні непотрібна. Хоч би й вона за нами була, то не поможе нам, бо то не військо. Як би проти нас ішла чернь польська або московська, чернь не зазброєна і така, що не уміє держати шаблю в руках, то нам наша чернь станула в пригоді. Але коли проти нас іде військо, тай ще й наймені зольдати кімеські, то проти них мусимо поставити військо, що має за собою довгу школу лицарську. Та всеж таки, хоч чернь не годна помочи нам, коли буде з нами, то як буде проти нас, пошкодити може. Коли вона проти нас, то як лиш з якого міста відіде військо, наємо зараз бунт. Маючи за плечима пілігримчу чернь, наше військо не годне бити ся з ворогом. Кожний козак, що дома лишив свою рідню і своє хазийство, потерпає за жінку й діти, за батька й маму, брата й сестру, та і за свою працю. Як йому тоді думкою линути у ворожий край?!

У тім правобічна старшина з Дорошенком одної думки. Та в однім дуже важнім ділі їх думки розходяться ся. Дорошенко переказує нами нашій старшині одно, а його старшина поза його плечима переказує вам свою думку. Правобічний гетьман не хоче, аби народ мав на него підзор, що то зависть і честолюбівість женуть його проти Бруховецького. Каже, що заки рушить на лівий бік, відласть булаву Бруховецькому. Очевидно, коли сей відстане від Москви. „Нехай люди знають, — сказав — що я не задля власної користі проливаю кров, але справді тільки на те, щоби Україну зединити під одною булавовою. Тоді може народ скорше піде за моїм голосом.

„І без того всі знають, що Дорошенко праведник, що чесна людина. Про Бруховецького козацтво нічого й знати не хоче. Ми всі тут за Дорошенком. Попільство вже не буде йому противити ся бо бачить, що Бруховецький обдурив народ.

„Отже тогобічна старшина просить, аби тоді, як прийде до розправи з Москвою і Дорошенко скоче дати свою булаву Бруховецькому, лівобічна старшина не вгодилась на се. Нехай скине Бруховецького і гетьманом проголосить Дорошенка. Але до того ще далеко. Дорошенко піде тепер на наш бік лише на те, аби Бруховецького і Москалів трохи наполохати. Як допевнити ся, що toti лишать його в спокою, піде на Польщу.

На генеральній раді було також потайне посольство з Червоної Руси. В посольстві були старшини львівського брацтва православного, відпоручники православної шляхти і українських міщан усіх червоноруських городів. Вони то розповіли козачій старшині про toti торги Ляхів з Москвою о поділі козачої України між Польщу і Московщину. Розповіли також, що в кілій Червоній Руси підготовляється бунт проти Польщі. Не лише шляхта і міщанство, але і поспільство ладиться пристати до козачої України, щоби лишити ся під козачим регіментом. Лише ждуть на прихід козаків.

— Козача Україна нехай одного не забуває промовив посол від Львівського Брацтва до Дорошенкової старшини. Нехай не забуває, що нинішну свою силу козацтво в великій мірі завдячує Західній Україні. Ще тоді, коли князі Київа клали підруби під будівлю української державності, найвірнішими їх толковинами були князі Червоної Руси. Вони то ще коло дев'ятсотного року допомогли київському Олегові Вішому побороти могутню і гордовиту Візантію. В часі від розгрому нашої держави Татарами аж до появи сильної козаччини ж'ята нашого народу і наша думка державна не завмерли тільки тому, бо на їх сторожі стояла Західна Україна. Тоді, коли народ Східної України, коли toti „Татарські Люди“ воліли бути підданками татарської орди, ніж мати власну державу, Західна Україна жила повним державним житєм, та силкувала ся втягнути в тото житє Україну Східну. І тоді, коли нас придавила Польща, наша думка державна жила дальше під нашими стріхами. Боротьба проти чужого ярма не вгавала у нас. Коли вже не мож було організувати сеі борби на рідній землі, то наше боярство ішло в Молдавщину і відтам працювало над відбудовою нашої держави. Через отсю борбу Західної України заціліла

наша думка державна аж до наших часів. Коли тота думка тепер і в ваших серцях, то в великий мірі завдячуєте се нашим батькам.

— А хоч би й саме козацтво! Чи мало би воно таку силу, яку має нині, як би не мужі з Західної України? Першою організацією козачою було козацтво Низове. Городову козаччину виплекало Запороже. А хто поклав перші трівкі підвальнини під організацію Запорозів? Хто, як не вельможа з Західної України, князь Байда Вишневецький?! Хто перший потряс Кримом: здобув Кафу, якої не могли одоліти могутні держави італійські? Через кого то вперше козача слава залунала по всему світу, де лиши люди живуть? Хто на козачій Україні відновив знівечену Польщю церкву, назад поставив на її чолі власних владик, яких ворог ваш прогнав був? Хто зробив, що Східня Україна стала, поволи, але постійно з під польського панування переходити під регімент козачий? Хто, як не перший гетьман України, Петро Сагайдачний... Наш західноукраїнський Конашевич, шляхтич з під Самбора?! Хто дав матери городів наших, хто дав Східній Україні славні її школи? Чи не з України Західної, з Львівського Брацтва пішли до Київа книжки і книжчики?! А найбільша слава України, батько наш Богдан! То шляхтич з Червоної Русі. Був разом з батьком у Жулевського Під Цецорою Турки взяли його і держали пару літ. Аж видобувсь з полону, пішов до вас козакувати. Чи ми маємо вам говорити, що Східна Україна завдячує Йому?! Козача Україна сильно задовжена у нас. Тепер ми приходимо по сей довг. Сили Західної України вже вичерпані. Як лишить ся в руках Польщі, то пропаде. Її нищить і донищить ріжниця віри. Де пануючий народ має іншу віру, і поневолений іншу, там тоті, котрим ніж прикладають до горла приймають віру пануючого і для власного народу на віки прощають. Під Москалем сего нема... Під Москалем наш народ остоїть ся, хоч би і тисячу літ жив у тім ярмі. Крайна пора, аби Придніпрянщина подумала про сплату довгу. Західна Україна дождає вас.

— Повів би я — промовив Дорошенко — мое лицарство ід Западови, аби вас спасти від неминучої загибелі і вами закріпiti волю Східної України. Та ще не знаю, чи Запороже пристане до сего діла, і чи не на-

«кочить на нас з заду Бруховецький і Москаль. Моя думка, думка Дорошенка така, що без Червоної Руси Україні не бути. Я гадаю, що Лівобічну відвоюю від Москви та по вічні часи закріплю при українській державі аж тоді, коли дістану під мою булаву Червону Русь. Чи ваші краяни поможуть нам взяти під туту булаву Лівий бік?

„Посол від Львівського Брацтва взяв з рук служки шкіряний міх. Виймив з него щось закутане в червону китайку і знов промовив.

— Західну Україну, відірвану від Придніпрянщини Чехами, вільвоував назад і зединив в одну державу князь Володимир, Хреститель всеї Руси. Коли Батий руйнував Київ, чимало київських черців захистилось тоді в галицьких землях. Оден такий богоугодник спас і привіз до нас дрібонький останок мощій святого обединителя нашого. Зразу черці в Крилосі, опісля під Львовом берегли тути святість і зберегли аж до наших днів. Звісно, що Богдан Хмельницький підготовив був могутній союз кількох держав з Україною. При помочи цього союза загадав він скинути з України московську протекцію, розторошити Польшу і всю відумершину київських князів від Дону аж по Віслок сполучити в одну гетьманщину. Коли ми про се дізналися, Львівське Брацтво казало золотарям в Нірнберзі спорудити золоту булаву.

„Посол розгорнув китайку. В його руках вилискувала ся срібна коробка виложена перлівницею. Отворив і видобув золоту булаву.

— В отсій булаві... говорив дальнє... затворені мощі Володимира. Наше Брацтво мало передати її батькови Богданови тоді, коли стане на Червоноруській землі і присягне, що вже більше не віддасть її Ляхам. Та не судилося йому довершити загалане діло. Бог докликав його до себе саме тоді, коли мав зачинати. Його наслідникови, Виговському не дала Богданового заівшання увести в житє темна чернь, котра гадала, що під царем Україна переміниться в хлопський рай. Може ти будеш щасливіший. Святий Володимир нехай веде твоє лицарство тропою сонця. Бери Червону Русь під туту булаву... Під одну булаву Соборної України!

„Настала трівожна тишина. Не ворухнувсь ніхто, кождий запер духа в собі. Всі, і послі старшини влі-

чили очі в гетьмана. Дорошенко насупив брови і довго стояв в задумі, не доторкаючись булави. Груди його важко дихали... Окинув оком раду і спітав:

Що ви на теє, товариші?

Бери булаву! — гукнула старшина. — Веди нас хоч би і на сам Krakів. Посли правду кажуть, що ми іх довжники! Правда й се, що без Червоної Руси Україні не бути. А найбільша правда того, що Придніпрянській Україні жаден чорт вязів не скрутить, а Західна Україна в чужім ярмі заниде, пропаде для нас. Святий Соєратель українських земель нехай веде нас, бере для Соборної України Червенські городи!

„Всі замовкли, бо гетьман підвів руку, на знак, що хоче говорити.

— Проклятий людьми і Богом; до десятого покоління проклятий нехай буде той, хто прийме тулу булаву і забуде, що народ по лівім боці Дніпра і народ здовж Дністра також його діти, як народ Правобічний! Нехай і люди і звірі оминають його, утікають від нього як від моровиці. Свята земельника нехай вишибне із нутра свого його стерво тоді, коли чорт вирве з него погану лущу його. Нехай ні пекло ні небо не прийме її, бо галаю, що і пекло не скоче плюгавити своїх кілів смодових такою мерзою. А грядущі покоління, поки світа того, нехай спльовують на спогад імені його!

Нехай «сохне тата рука». — доявав гетьман, беручи клейнод, котра доторкнє ся тої булави і забуде, що в чужих руках не сміє лишити ні одного клаптичка, ні одної скибочки української землі!

— Святий Хрестителю України! — закінчив, цілуючи булаву і упавши на коліна — Веди мене.. веди моє лицарство! Дай мені і мому лицарству завзяті та силу, а нашій черні отямлені і розум.. аби ми здужали під тулу булаву твою зібрати розторошенну землю твою. Дай мені силу доконати ліло задумане і розпочате покійним Богданом.

„Всі старшина і вій посли впали навколошки і молились разом з гетьманом. Булава ішла з рук до рук. Всі цілували її. Присягали на мощі святого, що всі одностайно стануть за цілість та єдність його відумершини. Коли булава опинилася назад в руках гетьмана, він встав і всі встали. Все суворе лице його тепер сияло щастем. Якась ясність і сила надлюдська била

з Його очий. Випрямив ся, притис булаву до груди, звернувшись до послів і промовив.

— Ви чули і бачили. Вертайте домів. З усею козачою Україною возьму і Червону Русь під туту булаву. А не поталанить, тó віддам її до ваших рук. Спрячете її в тайнику і держати мете так довго, аж знайде ся дужший і щасливіший.

„По сій раді Дорошенко призвав до себе Юрка і мене. Казав іхати до вас і на Запороже. Там тепер богато обабочного козацтва. Через війну між Тетериою і Бруховецьким перенесло ся на Запороже богато таких козаків, що не хотіли брати участі в братовбійчій боротьбі. Ще більша сила черни зібралась там, але такої чернини, которая вже покушала, як смакує московська опіка. Гетьман гає, що москалі вже напутили нашу чернь, та що вона вже не буде козацтву бороздити. Ми маємо Запорожців спонукати, аби Дорошенкови помогли звоювати Польщу та відвіювати від неї Червону Русь. Я я гадаю, що тепер Запорожці підуть за Дорошенком, стануть з нами грудь при груди.

Юрко мабуть тим самим кінчив своє оповідання, бо Настя тяжко зітхнула.

— Не буде кінця сій війні! Підеш в далекий світ. Віслок, то десь на краю світа... А може й ще дальше. Я так бою ся, що не вернеш...

— Верну, серце, верну. З нами піде Запороже. Піде така сила, що ворог довго не удержить ся. З Польщю справимося скоро, а за тим ще скорше з Бруховецьким. Хто знає, чи між тим Бруховецького не скинуть Його власні козаки і ми прийдемо ча єпіхане. Вже скрізь проти нього бунтують ся. Не лиш козаки, але і чернь. Тота чернь, що свої руки замарала братньою кровлю, аби своє божище зробити гетьманом. Переяславський полковник вже збунтував ся. Збігці на Запорожу відгрожують ся, що підуть на Бруховецького. Навіть під його боком, біля його резиденції бунти. В Гадяцькім збираються ся проти гетьмана кути Слобожанина Донця. Гадаю, що моя шабля зачне скорше ржавіти, ніж се нині заповідається.

„Але з війни, хоч не довгої, не всі віртають.

„Я характерник! — сміявся Юрко — ні шабля, ні куля не імаєсь мене.

На другий день плакала мама, плакала Настя. Сотникова благословила в дорогу сина, сотниківна свого милого.

* * *

З неділі настав в місті рух і метушня, рейвах і релет. Від Бруховецького прийшов наказ збиратися в похід проти Дорошенка. Але до сего народ вже був звичний. Інша новина підвела кожного, хто жив, на ноги. До міста вмашувало московське військо. З теліги, що заїхала перед ворота сотника, виліз московський майор і якийсь московський чиновник. То був новий, царем постановлений правитель небулівської сотні, стольник Неслов. Його сестрінок, майор Шеша Безрубахов був командантом московського війска, що мало стояти в Небулові. Сотник аж розгріз янтар ляльки, коли пси загавкали і він глянув у вікно та побачив гостій перед своїми ворітми.

„Скінчило ся моє панованє в сотні!“ воркнув. „Настю треба буде боржій вислати до Київа, до сестри.

Москалі ждали хвилю, чи хазяїн не вийде привитати їх при вході в загороду. Коли окрім гавкоту псів не діждалисѧ іншого привитання, закляли і пішли до сотникової хати. Увійшли не стукаючи і не ждучи аж запросять.

„Ви сотник?“ спитав Неслов, добуваючи зза пазухи якийсь папір. „Ось тут до вас грамота від гетьмана. Я стольник Неслов. Цар прислає мене сюди. Буду правити сотнею, так як воєводи полками. Тим то ѹ мають тут звати мене воєводою. Мій товариш, отсей майор, є начальником ратників, яких цар прислав для охорони моєї особи. Моєї і твоєї, коли би хто бунтувавсь против твоїх заряджень, які поробиш на приказ царя. Цар буде приказувати моїми устами. Як я скажу, то так як би говорив сам імператор... Ти вже прочитав?“ спитав, бачучи, що сотник поклав письмо на столі. „Як прочитав, то вже знаєш, що гетьман приказує тобі. Царські ратники мають дістати кватири в людських хатах. Ти сам не жури ся тим, вони вже самі розмістяться. Ти лиш пильний, аби люди не бунтувались. Кождий ратник має дістати від господаря, у кого розміститься, молоко, хліб, кашу, сало... кілько годен з'їсти. Що

другий день курку, чи гуску, або яке інше мясо. Комеші хазяїн має давати обрік. Тоті господарі, у котрих на кватирі не будуть бодай два кватирники, будуть давати мені і царському війску підводи, кількою треба. Будуть платити в царську касу податок з волів, з коней, з пашік, з медів, подимне. Будуть давати лівчи в рік що десяту курку, гуску, качку, вівіцю, свиню. Що року десяту мірку збіжа, садовини і копицю сіна. Ти маєш пристарати для кожного ратника чоботи, рукавиші і кожух. До царської каси тіде також податок з шинків, всі доходи з перевозів, млинів.

„Млин не війсковий“, замітив сотник. „Я його построїв за власні гроши на моїм, за мої грови кунелінім ґрунті.

„За твої гроши, чи не твої, млин млином. Така царська воля, аби дохід з млинів ішов в царську казну. Податки, про які я говорив, мають платити не лише послідіті і міщани, але також козаки.

„Козаки роблять воєнну службу. Вони мають привілеї. Ось тепер збирають ся в похід. З чого будуть жити їх родини?

„Тепер нема привілеїв. Цар зрівняв усіх. Гетьмана вибрали неупривілєнне поспільство. Воно має такі самі права як і козаки. Похід недалеко зайде. Незабаром вернутись, бо цар з королем вже як би помирилися. Ще лиши підписати угоду і на Україні настане вічний мир. Козацьке військо вже буде непотрібне. Його розпустимо. З війском розпливуться його привілеї. До царської каси будуть платити податок всі крамарі, які живуть в сотні і які лише на час зайздять сюди з крамом. Крамарі, що лише переїздять, не задержуючись тут, будуть платити мито.

„То вже все?“ скинув сотник, всунувши руки за пояс.

„Мало?

„Мало! Тепер сам бачу, що цар, наш гетьман, царське військо і царські воєводи дуже невибагливі.

„Як вигадаєш що нового, то виключою тао для тебе царську грамоту похвалиш!.. Ще лиши одно маю добавити. Військо, як я вже сказав, само розкидає себе. Я беру для себе половину половської хати. Вже був там на обзоринах. Хата дуже ынідна. Я чув, що

то був двір якогось польського шляхтича... Не маю доброї кватери для майора. Бачу, що твоя хата не перелоднена.

„У мене тіснота...

„Чи вже зачинаєш бунт? І то від самого сотника? То такий примір для міщан, що мають дати квартири ратникам?.. Отся комната, як би нарошно построєна, приладнана для майора. З квартирою дістане, очевидно, також харч. Він, його кінь і його слуга. Ти навіть не спитав, коли він їв... Гадаю, що на закуску не довго буде ждати. Але таку закуску, щоби міг приняти і мене. Бо нині я його гість.

Сотника кортіло стягнути того гостя цубухом по голові. Закляв в душі і вийшов до пекарні замовити закуску. По хвили стара кухарка принесла горівку. Не туту паленку, якою частували Юрка і Остапа, лише смердячу сивуху. Принесла також не бублики, а бохонець чорного хліба і стару солонину. На решту сотник просив підождати, аж спече ся курка, котру що лиши зарізали. Курка була одна з тих, що вже давно не неслася і жила на ласкавім хлібі. Не різали її, бо і пес поломив їй на ній зуби. Тепер нагодились, як би впали просто з неба, такі любі гости. Нарешті і тата курка діждала ся того, що не зійшла марне з цього світу, і віддала людству послідну прислугоу.

„Ви царських гостей обслугуєте такою старою відьмою? У вас жінки, доньки нема?“ спитав Неслов. „Гетьман, що має реєстр всіх українських красавиць казав нам, що у вас гарна донька. Через те й з війском прислано до вас не жонатого майора, а холостяка. Він не аби яка риба. Скоро піде в гори. Як оженить ся з донькою якого богатого козака, то до місяця по вінчанню його жінка буде юлковникою.“

„Подивлюся за ними“ сказав сотник, і пішов до пекарні, де жінка з донькою порались коло курки. Казав прикликати Семена.

„Ти, Насте, пойдеш нині до Книшева, до попа. Завтра, або позавтра прийду до тебе і відвезу, або хто інший відвезе тебе до тітки в Київ. Чому, нехай тобі розповість мама. Московські нахаби вже нині виїхали з тим, про що мама знає і розповість тобі. Ти, Семене,“ звернувшись до слуги, що станув в дверех, „запри двері, бо студено і московські вуха довгі. Москалі хочуть брати

до царської каси доходи з млина. Піди зараз до млина і змайструй там щось таке, аби млин вночі згорів. Поверни також до перевізника на ріці, аби вночі пустив пором за водою. Люди мають брід. Троха буде невигідно, бо брід пів милі за містом, але чайже броду Москаль не оподаткує. Як смеркне ся, заложиш коні і відвезеш Настю до Книшева.

Сотник вернув до гостей і сказав, що донька нездужас а жінка має роботу в пекарні. Впрочому не майдяились таких високих гостей, тож не причепурилися так, як личить сотниковій і сотниківній.

Замість сотниківної, прийшла на полумиску курка. Сотник мусів дуже перемагати себе, аби на голос не розсміятысь, коли бачив, як московські зуби і щоки працюють аби курку одоліти.

„Тота курка“ замітив майор, мусіла бути одно з тих животних, що то наш прападід Ной в своїм корабі спас перед потопою.

„Не така вона стара,“ відповів сотник. „У мене весь дріб такий гвердій. Тоді, як з царської ласки вибрали були вільними голосами гетьмана і гетьман візвав чернь, щоби завела на Україні новий та справедливий лад, одна ватага загостила під мою неприсутність до мене. Ватагою проводив якайсь Зяблик. Як загукали, то кури так налякались, що з острahu задубіли. Ось чому стерво тої курки тверде, неначеб з дубини.

„І пораували вас? Забрали ваші скарби?

„Скарбів, Богу д'якувати, не забрали. Ані рушили.

„То ви щасливий чоловік. Інших старшин вирабували до чиста.

Правду кажете, що я щасливий. Я скарбами не журю ся, скарбів від мене ніхто не відійме, бо я ніяких скарбів не мав і не маю. Але і тих пару хвостів, які були в мене, не взяли мені, та хати не спліндрували. Мої люди знали, що буде напад. Одна сальва з пяти мушкетів вистала, щоби ціла сотня напастників пішля у розпорошку.

Гості, видовбуючи з проміж зубів курячі стегна попращались і, цікаві, чи весь небулівський дріб перепуджений, пішли до попа на другу закуску. Відходячи, майор наказав своєму слугі зорко слідити за усім, що діється у сотника і, як би покінчив що, зараз донести йому. Саме в часі вечери, коли майор стягнув з полу-

миска половину печеної, неперепудженої качки, надбіг слуга. Попросивши Його до сіній, розповів, що Семен запрягав коні, та не хотів сказати, куди поїде. Аж підслухавши розмови в пекарни, довідав ся, що Семен відвозить сотниківну до попа в Книшеві. Як вже не поїхали, то зараз вийдуть. Майор вернув до їдалні і сказав, що мусить іти робити службу, бо Його сповістили, що навколо містаникають якісь тасмничі люди. Вхопив половину качки і руечи її зубами, побіг до хати, де стояло московське поготівля. Приказав, щоби зараз зійшлася полусотня, готова до походу. Свого слугу відіслав назад до сотника з прікашом, аби зараз, як тільки сотниківна відіде,звістив йому про се. Двох ратників, котрими все послугував ся той, коли пускався на яке злодійство, відвів на бік і дав го балакав з ними. Коли слуга знов надбіг і сказав, що „вже“, тоті два ратники пустились чвалом в сторону Книшева. По хвили майор рушив за ними з полусотнею.

Візок з Настєю і Семеном наздігнали два їздці з лицями заслоненими платками сукна. Лише там, де очі, були діри. Оден замахнувся шаблею на Семена. Хлоп в туж мить вхопив бичівно за тонший кінець і грубим вграти лобура межиоч. Напастник крикнув і побалливсь з коня на землю. Одночасно Семен, розвівши руки, упав, наїті не зойкнувши, горілиць на візок, так що головою ударив об коліна Насті.

„Давай грощі! Бісерстені, сережки, намисто... всьо, що везеш!“ крикнув до Насті другий, той, що ударом шаблі вогинув Семена.

„Ратунку, ратунку! — скрикнула Настя.

Саме в цій хвилі підвівсь з землі повалений Семеном. Олакочи сіс на коня і став угікати. За ним пустився другий. Настя здогадалась, чому. За нею застугоюла земля, як би від чвалу більшого відділу війска. Не гомилялась. Надбіг майор з полусотнею ратників і напелохав розбійників. Безрубохов спас Настю. Відвіз її разом з убитим Семеном назад до Небулова і передав батькові. Сараку Семена поклали на лавці і в головах запалили свічку. Рани на голові не мав якої. Розбійник мабуть ударив хребтом шаблі, але так крепко, що доразу вигнав душу. Сотник, хоч мусів перемогти себе, не міг Москалеві не подякувати за се, що доньку охоронив від знесваги, може й від смерті, або від чого

Під одни булаву!

тіршого ніж смерть. Сотникова віддячила йому вечерою з неперепудженої риби, неперепудженою паленкою і неперепудженим медом. Ратникам сотник дав цілу свинню і барілку меду. Всі помолилися при тілі Семена і пішли спати. Як лиш відійшли, підвільна рука Семена. Шабля лише заголомшила його. Почіхався в потилицю, де був ґудз, підвівся, сів на лавці; озирнувсь і вдивився в свічку.

„Агій! А що та за кумедія?! Чи я в Книшеві, чи дома? Прочунявши до решти, пригальвав собі напад і се, що одного напастника звалив з коня. Здогадав ся, що другий зробив те саме йому, та що його взяли за мерця. Встав, вийшов нишком з хати і пошкандибав на край місточка. Застукав до вікна хатчини свого зятя. Коли відчинила ся кватирка і вихилилась голова газди, спитав його, чи виїздив куди той москаль, що стоїть у него на кватирі, та чи вернув? Зять розповів, що знає. Семен сказав „добранич“, вернув домів і заковтав у двері спальні сотника. На питаннє, хто то, Семен відповів:

„Не наробіть крику, чуючи голос воскресшого Семена. Я не ждав аж до страшного суду, але воскрес вже тепер, аби вам щось розповісти“

Двері відчинились і Семен всунув ся в спальню. Було темно, тож не бачив, які сотник зробив очі. Став розповідати.

„Напад на нашу зазульку зробив майор. Я зараз пігнав коня першого напастника. Того, що замахнувсь був на мене шаблею. Він закватирований у моого зятя. Його коня я нераз бачив. Щоби допекнити ся, я, як лиш воскрес, побіг до зятя. Той сказав мені, що салдат, який у него на кватирі, великий злодій і у великих ласках у майора. Під ніч війхав кудись то. Не вернув сам. Його привели. Мав завязане око. Салдати, що з ним прийшли, казали, що кінь вдарив його так, що аж око виплило. Отже то не кінь випустив йому око, а мое бичівно. Котюзі по заслужі. Шкода, що то не був сам майор. Тепер знаєте, якого маєте комірника. Лиш не розумію того, нащо майороги була потрібна тата кумедія?“

„І я не годен збегнути сего.. Але тобі, небоже, через того вибите око, не бути більше тут. Утікай, таки зараз

„І я так міркую, що не буде безпечно лишати ся тут. Недалеко живуть Козюра і Книшук. Захищу ся:

у них. Раз одного, раз другого посылали му до вас, аби провідати, чи коли не буде вам потрібна моя поміч.

На другий день, коли майор довідався, що Семен живе, поводивсь дуже здержано, бо не знав, чи Семен здогадавсь, хто були toti розбійники. Ся здержаність була родині сотника дуже на руку. Мали час обдумати, що і як їм діяти, аби від московської напasti не пропасти. Найбільше зажутивсь сотник походом, в який казав полкови іти гетьман Бруховецький. Не знав, де за той час примістити жінку і доньку. Тут, під боком майора був би не лишив їх ні за яку ціну. Однак сам Несловувильнив його від сеї журі.

„Не слухайте гетьмана! — казав — Ваш гетьман і боярин лише тому висилає військо на польський бік, бо його не звістили про переговори з Польщю. Йому не говорять про се, бо його до сего не потребують. Хоч він гетьман України, то про долю України рішає не він, царський холоп. Нехай буде вдоволений, що йому лишать гетьмановане над частиною сеї великої та богатої країни. Війни з Польщю вже не буде. Військо розпустить та сидіть дома.

* * *

Неслов правду казав. На весну розпочались на ново перервані переговори. В червні приїхав до Гадяча царський гонець і приказав зупинити війну, бо в Андрушові радять тепер польські і московські посланці над вічним миром між обома державами. Гетьман, слухаючи царського приказу, видав універсал, щоби військо вертало домів. Та про те ніхто не слухав його, бо Дорошенко не послухав також приказу короля. Він ще не мав відповіді від Запорожців і проте не знав, чи буде міг вже тепер рушити проти Польщі. Аби не тратити часу, та аби військо вправлялось в воєннім промислі, сіпав Лівобережну. Коли король наказав зупинити війну, Дорошенко відповів коротко, що його не король зробив гетьманом. До булази помог йому кримський хан.

Бунти лівобічного козацтва проти Бруховецького і Москви ставали щораз частіші. До Дорошенка старшини слали зазив за зазивом, аби прийшов взяти Лівобічну під свою булаву. Правобічний гетьман помагав збунтованим, але більшої війни з Бруховецьким не започаткував. Маючи на меті війну з Польщю, він дожидав

вістий з Запорожа. В Січи вагували ся. Запорозці ще не хотіли вірити в того, що Москва накладає з Польщю, та загадує віддати Ляхам Правобічну. Послам Дорошенка Запорозці сказали, що як справдить ся totо, про що гетьман доносить їм, то вони щілком певно підуть за ним. І вони були тоді думки, що на случай, московсько-польської угоди, насамперед треба іти проти Польщі.

Дорошенко не сумнівався, що московсько-польська угода буде ось-ось проголошена. Тому то й він, уважаючи поміч Запорозців за щілком певну, та одержавши в жовтні 1666. року татарську поміч, розпочав війну. Дорогу заступило йому сімнадцять польських корпусів під проводом Стшалковського. Се війсто Дорошенко знівечив біля Брацлава. Другому польському війську проводив Маховський, що прославився розстрілянем Виговського та кількаадеяни інших козацьких старшин. Маховський взяв Івангород, та вирівав все населене. Дорошенко наскочив на се війско і росторощив. Маховський з тринадцятьма заціліми хоругвами подавсь на Брацлав. Дорошенко поспішив за ним, окружив його і полонив майже усе війско разом з Маховським. Полоненими заплатив Татарам за поміч.

Хоч дорога ідеша западови вже була сяк-так вільна, то все ж таки сили, які мав Дорошенко були за слабі, аби вже тепер запускати ся в глубину Польщі. Дорошенко рішився підождати, аж прийде більша сила Татар і аж Запорозці довідають ся про угоду Москви з Польщею, та остаточно рішать ся дати своє війско під його провід. Він зупинив похід, та став Правобічну організувати в державу, незалежну від Польщі, незалежну від Москви. Денеде були ще польські гарнізони. Гетьман візвав їх, аби зараз вступили ся з Україною, а ні, то він прикачє перебити їх. На знак, що Україна вже самостійна держава, Дорошенко став в Торговиці бити власну монету. До Січи знов вислав послів, аби наглили на Запорозців.

Утикачі з Лізобічної приносили на Запороже що раз нові вісти про господарку Москалів. Тепер вже Й чернь стала витукувати проти Москви, та її прислужника Бруховецького. Збігші привезали до Січи також вість про те, що дня 13. січня 1667. року Москва і Польща підписали угоду; що цар відступив Польщі

шлу Правобічну, що Київ зобовязався передати за два роки. Не всі Запорозці хотіли вірити в того, що оповідають збігці. Не вірила більшість черни. Очі отворились їм аж тоді, коли в їх руки попали письма підписані власною рукою царя і припечатані московською печатию державною.

Складвши умову на знівечене козацтва, Москва і Польща заходили ся приседнати Татар і Турків, аби toti допомогли їм вигубити козаків. В Москві був тоді гонець кримського хана, Мухамед Ага. Москалі підкупили його, і, відсилаючи його до Криму, вислали разом з ним стольника Лодиженського. Лодиженський мав підмовляти хана, аби приступив до польсько-московського союза проти козаків. Пілкупленій Мухамед Ага обіцяв помагати Лодиженському.

Мухамед Ага мав з собою трицять сім Татар. Всі вони і московський посол їхали у Крим через Лівобічну і Запороже. Українці, що жили в Москві, провідали цілком случайно, за чим вони ідуть. Очевидно, звістили про се своїх приятелів на Україні. Старшина Полтавщини порішила не пропустити у Крим ні Лодиженського, ні Татарина і вислала за ними півтора сотні козаків. Се були Запорозці, що симували в Полтавщині. Будьто, як що року, з весною вертають на Запороже. Запорозці перестріли Москала з Татарами, то знов пропустили їх поуз себе. Нічим не показували, що вони важать на путників. Аж коли пробрались через Дніпро і вже були на запорозькій землі, наздігнали Татар в урочищі Першої Пришиби. Між козаками і Татарами починало до спору із за місця на нічліт Кінець суперечки був такий, що в урочищі лишилась свіжо усипана могила. У могилі козаки поховали трицять один татарських трупів. Між убитими був також Мухамед Ага. Лише семеро Татар утікло до Лодиженського, котрий їхав подальше в задні і всего того, що скількоє не бачив. Козаки перетрусили клунки і одяг татарського гонця. Знайшли богатого наперів, між ними московські листи до хана. Трех козаків, що мали найліпші коні вислали з сими паперами до Січи. Самі знишились ночувати.

В Січи була рада старшин. Кошовий скликав їх, аби вислухали Дорошенкових послів. Кошовий, Ждан-Рог крутив головою, коли посли розповідали, яку то злагоду зробила Польща з Московциною. Отаман За-

порожа не вірив. Казав, що увірить, коли про туту злагоду сповістить його сам цар. Саме тоді, коли на раді про це сперечались, надійшли toti три козаки, що почубились були з Татарами в уроціші Першої Пришиби. Кошовий взяв від них папери і передав їх писареви. Коли писар відчитав царський лист до хана, старшина увірила, що Дорошенкові посли говорили правду. В цім листі цар писав ханові про англусівський мир. Попри те писав, що з другим листом до царя Кримців висилає свого власного посла Лодиженського, котрий також везе для хана ларунок: гаманець червінців. Козацькі гонці сказали, що царського посла що лиши не видко, бо іхав таки зараз за ними. Старшина врадила, що Лодиженського до Криму пустити не можна. Аби грішми не підкупив кого, та при його помочі не викрався з Січі; також аби листів до хана і до московського посла в Бакчисараю, Якушкина не передав яким зрадником. Січовики порішили відійти від посла всі папери і всі гроши. Така обережність була коначна; бо хоч би між Січовиками не знайшлися лакомі на гріш зрадники, то були там таки настоящі Москалі. В Січі стояв відділ московського війска... трицять раттарів з офіциром Пенкіном. З Лодиженським було також пару Москалів. За часок московський посол дійсно надійав. Було се осьмого цвітня. Пішов до кошового і зажадав, щоби зараз таки вислано в степ які два, три куріні Січовиків, аби спіймати та привести до Січі тих козаків, що убили татарсько гонця і його товаришів.

„Всі вони“, говорив, „мають бути скарані на смерть при мені. Квапте ся, бо завтра досвіта мушу іхати дальше.“

„Нехай Татари, що спасли ся, знайдуть душегубів, піймають, приведуть до Січі та свідками докажуть їх вину. Тоді наше товариство скарає їх“, відповів Ждан-Рог.

Лодиженський ждав день, другий. Бачучи, що Січовикам ані гадки розцибати ся за убийниками, зажадав, аби його пустили в дальшу дорогу. Січовики відповіли, що в дальшу дорогу його не пустять, бо ще не прийшов такий приказ ні від гетьмана, ні від царя. Сказали також, що вони відвічальні за все те, що царський посол везе з собою. Аби йому не пропали пі-

тъма і гроші, вони мусять одно і друге відоймити від него, та захистити в війсковій скарбниці.

Січовики дізналися, що Лодиженський таки якимсь чудом сповістив Москву про те, що стало ся, та про те, що його в Січи придержали. Аби від напасти не пропасти, Січовики скинули кошового Ждан-Рога і вибрали Васютенка. Нова старшина порішила випустити московського посла і разом з ним полонених Татар. Однак рівночасно борщено зробити так, аби посол до Бакчисараю не доїхав. По трицять вісмох днях неволі Січовики випустили Лодиженського, його людий і Татар з конвою убитого татарського гонця. Віддали йому папери і гроші, та позволили їхати. Разом з ним бирядили відділ райтарів Пенкіна Москалі були дуже раді з того, що вихоплять ся з Січи. Відколи до Січі стали приїздити Дорошенкові післанці, вони раз-у раз мусіли слухати, як Січовики похвалялись, що побють їх.

Сім верстов від Січі був перевіз через Дніпро на кримський бік. Туди Січовики справили райтарів з кіньми Лодиженського і Татар. Самого Лодиженського з його людьми і Татарами мали Січовики підвезти до перевозу водою в байдаках. Москалі і Татари відчалили від Січі в товаристві полусотні Запорозців. Як лиши вони відпили, пустивсь за ними кошовий Васютенко з більшим відділом козаків. Наздігнав Лодиженського ще за три версти від перевозу, задержав його байдаки і каузав усім висідати на берег.

„Роздягайте ся!“ крикнули козаки до Москалів і Татар.

„Чи ви пяні? Чи сказали ся?!“ спитав Лодиженський счудуваний і лютий.

„Ні одно, ні друге“, відповів оден козак. Ми лише хочемо, аби ви в Бакчисараю сорому не найлися. Ви такі неохайні. Крізь шкаралущу бруду на ваших тілах навіть ваша шкіра не прозирає. Так перед ханом не можете показати ся. Хан ще погадав би, що ви то го нехару в Січи набрали ся. Заки поїдете дальше, мусите викупати ся... Ануко! Роздягайте ся і у воду!

Коли Москалі, гадаючи, що козаки жартують, хотіли вертати до байдаків, козаки кинулись на них. Пороздягали їх до голого тіла та загнали у воду. Москалі стали плисти, гадаючи пробрати ся плавцем на той бік Дніпра. Ледви відпили кільканадцять кроків від бе-

рега, загрохотіла сальва. Всі козаки ціляли в Лодиженського. Поцілений не одною, не двома кулями пішов на дно. Тоді козаки посадили в човни і стали полювати на других, неначе на качки. Так вибили майже всіх. Лише деякі встигли доплисти до берега. Вони голі утікли до Січи. Інший відділ козаків пустився здоганяти райтарів. Наздігнали їх і повідбирали ім коні. Райтари вернули пішком до Січи. Москалів, що спаслися, Січовики відіслали в Полтавщину, аби всім Москалям на Україні розповіли, що як не винесуться самі в свою Московщину, то незабаром прийдуть Запорозці, та виженуть їх.

На приказ царя гетьман Бруховецький вислав до Січи Івана Донця, аби розслідив справу. Сим разом Січовики не лицемірили. Показали Донцеві папери, які забрали були у Лодиженського і сказали:

„В отсих паперах стоїть, що цар змовився з королем вигубити козацтво. Лодиженського цар вислав до хана, аби підкупив його та перемовив до спілки проти нас. За те Й ми його втопили.

Донець жадав, щоби Січовики знайшли виновників і скарали їх. Тоді кошовий сказав, що старшина полагодить справу, як переслухає всіх тих, що про пригоду що небудь знають. Нахилившись до Донця, шепнув йому до уха.

„Ти наймудріше зробиш, як підеш в курінь. Там сиди, доки тебе не виведуть за ворота Січи. Старшина не зрадить тебе. Але як молодше товариство вздрітить тебе та довідається, від кого ти і зачим сюди приїхав, то ти пропав!

Донець пішов за радою кошового, та на другий день виїхав з Січи.

Як Москва Лодиженського до хана, так Польща вислали свого посла до турецького султана, аби і його приседнати до спілки проти козаків. Польський посол, колишній канцлер Радзівський був у великого везиря і, звішаючи його про Андрусівську злагоду додав, що король має потайну гадку викоренити усе козацтво. На се він замірився з Москвою, щоби з її помочию перебити усіх козаків. В Січи дізнались і про се посольство.

Тепер Запорозці вже документно знали, яка небезпека грозить всему козацтву. Послам Дорошенка

старшина відповіла, що рада всого старшого і меншого низового войска запорозького порішила визнати Дорошенка гетьманом соборної України. Як колись батькови Хмелеви, так тепер Дорошенкови дають про-від над усім війском запорозьким. Трицять тисяч лицарства, не числячи черни, піде тули, куди поведе їх його Булава.

Посли Дорошенка вже знали, що по такій відповіді сказати січовій старшині. За чернь, вони подякували. Казали, що Дорошенко іде воювати, а не рабувати. В таборі Дорошенка будуть харчі лише для тих, що бути ся. Отже чернь не було би чим харчувати. До того гетьман не хоче, аби по першій бомбі яка впаде в козачий табор, чернь звязала ста чину та видала Ляхам.

„Дорошенко“, говорили посли дальнє, „іде на Польщу, щоби для соборної України відвоювати Червенські городи. Він поведе свої полки на Львів. Запорозьї нехай ідуть на Снятин. Там пристануть до них Українці Молдавини і пару гуцульських полків. Тоті Гуцули дуже добре війско. Всі зоружені крісами, які кидають самі у себе. Вони такі стрілці, що скорше його ложка хибити рот, ніж його кріс ластівку у воздусі. Лише гармати не мають. І Молдовани без гармат. Запорозьї нехай половину своєї гармати разом з пушкарями дадуть Гуцулам і Молдованам. Разом з ними нехай ідуть на Галич. Коли Дорошенко возьме Львів а Галич возьмуть Запорозьї, то далі ід Западови підемо чотирма шляхами. Дорошенкова сила розділить ся. Одні підуть на Люблюн, другі на Ряшів. Гуцули з Молдованами возьмуть західні Карпати. Дорошенко затичить бунчуками Віслок. Як Польща не згодить ся, щоби Червона Русь на віки для неї пропала, то Дорошенко піде дальнє. Возьмє Krakів і всю Малопольщу віддасть Чехам, бо то здавна чеський край Обезпечивши за Україною Червону Русь, Дорошенко поведе нас на Москву. Він гадає, що тоді до війни з Москвою зовсім не прийде. Москаль, бачучи що Україна зединена, возьме фіст під себе і втече.

Рада старшин одобрила воєнний план Дорошенка. Кошовий казав послем переказати Дорошенкови, що як лише лицарство збере ся, то вирушить шляхом на Снятин. Тоді посля висипали на стіл міх талярів і чер-

міців. Ще й сказали, що харчами та муніцією Запорозьї нехай не журять ся. Аби лише дібрали ся до Снятиня. Від Снятиня будуть мати всого через верх. Міцані і шляхта Галицької землі вже придбали все, що запорозькому війску потрібне.

Одержанавши запевнене Січовиків, що Запорозьї підуть за його зазивом, Дорошенко рушив в осені на Польщу. З ним була велика сила Кримців. Проти него ішов коронний гетьман Собескі. Ворожі війска зустрілись біля Підгаєць. Собескі зміркував, що в отвертім полі Дорошенкова сила розторощилаб його. Отже він навіть не пробував шастя. Утік до укріплених Підгаєць. Надіявсь, що заки Дорошенко возьме Підгайці приступом, наспіє на вируч друга армія польська. Дорошенко не квапив ся Він загадав брати Підгайці приступом аж тоді, коли наспіє вість, що Запорозьї вже вирушили зі Снятиня на Галич. Він хотів під Львовом бути тоді, коли Запорозьї стануть під Галичем.

Собескі мав ще надію, що йому підступом поведесь здергати Запорозьї від війни проти Польщі. Серед Запорозьїв перезажала чернь, здеморалізована і роззвіренена довгою, по звірськи реденою війною. Ще більше ніж сама війна, звели тулу темну чернь на безпутє ріжні честолюбиві і користолюбиві хлополапи. Такі хлополапи були тоді не лиш в козачій Україні, але і в Червоній Русі. При їх помочи Собескі загадав запорозьку чернь зпантеличити, так щоби вона перешкодила Запорозсям вирушити проти Польщі. Двом таким, Вітюкови і Палкови Собескі дав грубі гроши та обіцяв високі достоїнства, як виратують Польшу з клопоту, та не дадуть Червоній Русі вихопити з польських рук. Війтюк і Палко бували на Запорожжю. Вони все горлали за правами черни, отже поспільство мало їх за апостолів правди. Знаючи дуже добре звичаї і душу темного раба, який що лиш вихопив ся з ярма неволі, вони знали, як промовляти до темного черняка. Змій, що в раю спокусив був до гріха пррабуню роду людського, не піддурив би людини так, як тоті два уміли піддурювати. Ще заки Дорошенко, дожидаючи орди, рушив був в похід, Собескі вислав Війтюка і Палка через Крим на Запорожжя. Тоті агенти Собеского звались під Січию саме тоді, коли запорозьке військо було готове до походу. Того війска зібралась була така сила, що не

стало для него місця ні в курінях, ні на майданах та улицях, ні в пригородах Січи. Полки розтаборились в степу навколо Січи. Чернь, що змішалась з лицаревим, гуляла. Хто ще мав що, пропивав, бо ішов за новою наживою.

Першого дня Війтюк і Палко лише ходили від шинку до шинку. Пючи і частуючи, запускалися в розговори з п'янинами. Вони виміркували, хто з сеї голоти дастъ ся найлекше взяти на приману, якою загадали знівечити Дорошенкові наміри. Вибрали так кілька десять черняків з під темної звізди, затягли їх до якоїсь корчми, що стояла в степу подальше від Січи на по-тайну малу чорну раду. Там розповіли зібраним, що вони збігли з татарської неволі; приходять просто з Криму. Допевнили ся доочне, що тепер для козацтва найкраща нагода заплатити Татарам за все те, що протягом кількох соток літ український народ витерпів від них. Тепер в Криму нема нікого війска. Самі лиши старці, каліки, баби і діти. Все татарське військо пішло з Дорошенком бити Ляхів. Як би тепер тата сила Запорожців, що зібрались в Січи та кругом неї ринула у Крим!... Гей, гей! Всі скарби Криму вивезли би!

Слово „скарби“ потрясло честним товариством. Зібрали і неслухали дальше. Зрозуміли, що оба каверзники затівають. Лише дивувались, що самі до того не долумались. Чи се розумно, маючи під боком ніким не стежену копальню срібла, зотота, та всякого іншого добра, виряджатись в далекий та небезпечний похід в Польщу?! Розбігли ся по всіх шинках, і ще тої самої днини січова старшина мусіла іти на раду, яка зібралась сама, без нічного зазиву. Чернь гукала, щоби старшина, заки поведе військо проти Ляхів, повела його на самперед проти відвічного ворога України і християнської віри. Старшина пробувала нарозумити чернь, ка-жучи, що іти тепер проти Тата, то те саме, що іти проти Дорошенка. Те саме, що підмогати Ляхам. аби Червона Русь і Правобічна лишились далі в яцькім ярмі. Посли Дорошенка благали, щоби бодай toti сха-менулись, що на Запорожжя прийшли з Червоної Русі щоби ішли спасати своїх власних братів, сесгер.

Думка старшини була би може взяла верх, як би до Січи не вернув був Сірко, котрий не був в Січи тоді, коли Запорожці рішили пристати до Дорошенка

Сірко був великий лицар і за се Його в Січи дуже по-важали. Але він був лицар лише на оден бік. Він страшно любив бити Татарина і страшно бив Його. До того він недолюблював Дорошенка, бо Йому всякий городовий старшина був осоружний. Бачучи, що трапилася нагода без великого труду і без ніяких жертв знищити зненавиджений Крим, Сірко станув тепер за думкою черни. „Розживемо ся і слави лицарської на віки добудемо,” казав. Не помогло, що старшина говорила про те, що саме тепер є також нагода довершити діло важніше, ніж знищеннє Кримців. Більшу половину української землі, що стогне в чужім ярмі, мож висвободити, або тепер, або ніколи. Чим лютійший ворог, тим скорше треба його збути ся. Татарин лише час до часу сіпає і скубе нас. Тамтой ворог приссав ся до нашого народу як пявка. Як його тепер не відчепити, то висмоктає всю кров до послідної краплі.

Але чернь, бачучи, що Сірко за нею, вже ані чути хотіла про похід проти Польщі. Навіть козаки стали міркувати, що ліпше насамперед запасті ся скарбами, яких ще ніколи не бачили, про які доси чули хиба лише у казках.

„Терпіли доси,” гукав Війтюк, то нехай ще якийсь час тягнуть ярмо! Не перший раз Іван бідний. Коли Дорошенкови забагло ся старшувати ще над Червоною Русню, то нехай здобуває її своїми кармазинниками, не руками бідної голоти. Нехай вибачить, коли і голота хоче поживити ся.

„На якого чорта нам тата війна з Польщию!“ кричав Палко, „Кому забагло ся ломити польське ярмо?.. Українським шляхтичам і українському міщанству на Червоній Русі! Чи ми маємо кровавити на те, аби пановане давати православній шляхті та православному міщанству?! Про мене, нехай польські шляхтичі та польські міщани православну шляхту та православних міщан ще дужче давлять. Скорше виздихають toti дуки! Чи може православний хлоп б'янтується проти ляцького ярма? Ні! Він до той панщини та до того бука вже привик, як живе до пархів. Найліпший доказ, що сидить там, не втікає на Запороже. Скажи, куме, обернувшись Палко до якогось хлопа з під Львова, — Ти лишив дома трех братів. Чи їм там зле, коли не утікли разом з тобою? Чи зле цілій твоїй громаді? Чи може

ти хочеш іти з Дорошенком, аби, як твій пап тебе спізнасть та спіймає, вбив тебе на паль, за се що втік був?

„Кому добре, кому зле в моїй громаді, — відповів хлоп. — Мені було зле, то я втік. Тут нема панщини, мі взагалі панів. Тут і на своїм власнім не гнеш спини, бо на Запорожжю ні оруть ні сіоть. Живемо як птиці небесні. Тут мені добре. Моїм братям, що лишилися дома, відко, добре, коли не пішли за мною. Як хлопам в Червоній Русі зле, то нехай всі прокрадуться на Запорожжя, як се я зробив і як зробили тисячі перед мною. Яка нам неволя іти туди, визволяті братів, коли їм одна дорога до нас?! Як Дорошенко відвоює від Ляхів наш край та прожене панів, то тоді може я поверну домів. Але тепер, куди громада, туди й я. Гріх було би пропустити нагоду та лишити скарби в руках Татарина, коли тих скарбів тепер ніхто не береже. Аж просять ся: „прийди, та бери!“

Сірко та післані Ляхами Війтюк і Палко побідили. Військо пішло за чернию. Пішли Запорожці, не за Дорошенком, а за платними агентами Собеського!

Січові Стрільці, навіть toti, що були в Червоній Русі, пішли... не Львів добувати; не ломити ярмо, в якім загибала Червона Русь; не брати свій рідний край під українську булаву. Ні! Вони пішли, щоби прославитись невеликим конятом... Пішли бити беззубу собаку! Пішли, щоби заміцнити toti кайдани, якими сковано їх дідизну; щоби, воюючи з бабами, стариями і дітьми розжити ся чужим збором. Пішли добивати полуторупа; землі Романа і Данила на загибель, собі на ганьбу!

Татарам ані гадки було, що Запорожжя котре збиралось помагати Дорошенкові, наскочить тепер на Крим. Тим то й на Польщу пішло навіть се військо татарське, котре постійно боронило перекопську кріпость, toti ворота в кримський півостров. Запорожці взяли Перекоп без великого труду, та вирізали решту гарнізону позиціонованого в кріпості. Сірко позів двадцять тисяч в одну стерону, коштовий Ріг других двадцять тисяч в другу. Козаки брали село за селом, місто за містом. Ніхто ніде не боронив ся, бо вся воєнна сила татарська була з Дорошенком, щоби Україну вибити на волю. Найбільше лютувала та чернь. Населенс скрізь вирізувала, і всяке добрд навантажувала на вози, навючу-

вала на кої. Запорожці важили також на самого хана. Хотіли полонити його. Однак, коли вже були підсунулись до Бакчисараю дізналися, що хан утік перед мими на море, та взяв з собою свої скарби. Перетяжені добиччию Запорожці повернули в Січ. Небезпечно було довше гуляти по Криму. Дорошенкові посли, що були в Січі, певно вже переказали гетьманови, що Запорожці, замість іти до него, пішли рабувати Крим. Вже й орда, що була з Дорошенком могла дізнати ся про єю зраду Запорожців. Тоді певно лишить Дорошенка на поталу Ляхам і сама поверне спасати свій власний народ. Як би орда перестріла Запорожців, ще заки вони будуть мати за собою перекопську шийку, то вони полішилиб в Криму не лиш всю добич, але й всі свої голови.

* * *

В гетьманськім щатрі під Підгайцями рада старшин. Дорошенко провідав, що польський гетьман польський, князь Вишневецький веде проти него двадцятьтисячне військо. Вже вийшов зі Львова. Ще більшу силу веде польський король. Доси козаки гадали взяти Собеського голodom, бо звідуни казали, що польське військо має харчів ще лиш на які три-чотири дні. Тепер зміна первісного пляжу сталася конечною. Не мож було позволити, аби всі три війска польські зединилися. Коїде з них польських війск з окрема Дорошенко міг розбити. Їх здужав би зробити сего, коли би всі вони зійшли ся до купи. Саме тоді до Дорошенка наспілі велики гармати. На раді порішено облоговою довше не гаятись, але місто взяти приступом. Потому Дорошенко звернув би ся проти Вишневецького. Між козаками ніхто не сумнівав ся, що се військо розіб'ють на прах По Вишневецькім прийшло черга на короля. Ще таки сей ночі мали бути пороблені приготовлення і досьвіта військо ударить на польський табор.

Старшина вже мала розходити ся, коли в шатро увійшов посол, що вернув з Січі. Став гетьманови щось шептати до уха. Дорошенко поблід. Сів на колоді, що була замість крісла, закрив очі долонями, і покинув голову на стіл. В щатрі заличувала мертвєцька тишина. Всі вливались в посла, чи з його очей не вичитають, яке то скойлось нещастс. Гетьман підвів ся,

вкинув оком зібраних і казав послови, щоби голосно розповів, яку то новину привіз з Січи. Посол розповів, кудою пішли Запорожці, та що весь Крим в загарнущах і крові.

„Наш похід“, промовив гетьман, „що найменше змарнований. Як Татари вже знають про се, що ми тепер вчули, то з усіх нас не верне домів ні одна жива душа. Татари будуть гадати, що то був наш підступ. Що ми заманили їх сюди, аби Запорожці могли вирізати їх родини, та виробувати Крим. Татари, замість разом з нами бити Ляхів, погодяться з Польщю і разом з Ляхами возьмуть час в два огні. Хоч би Собескі заутра здав ся, то і се не принесе нам ніякої користі. Ми повинні тепер за всяку ціну спастися зійско, аби мати його до розпорядимости тоді, коли видобудемося з тої матні, в яку вкинули нас провідники та баламути наші і черні... Нам треба помиритися з Собеским, ще заки він дізнається про наш клопіт, та про се, що за пару днів наслідують йому на поміч два великі війска.

Вся старшина признала, що іншої ради нема, що треба, і то зараз, вислати до Собеського послів Дорошенко додав, що се треба зробити в порозумінні з Татарами. На раду треба запросити їх головного ватажка, салтана Калгу ІШерин-Герая. Він розумна голова і чесний союзник. Як зміркує, що не ми виновники нападу на Крим, то не лишить нас самих в тій скруті і не позволить, аби Татари відімстили нам за вину божевільного Сірка.

Післили по Калгу. При нім посол повторив се, що вже розповів був козацькій старшині. Кагла заскреготав зубами і довго не обзивався.

Дорошенко не помилився. Кагла випрямивсь і промовив,

„Кісмет... воля Божа! Наші жінки і діти, наші аули і улуси, наша праця виали жертвою перозвали нашої черні... Таксамо як і ваша свята спрата. Я заприсяг вам дружбу і відержу до кінця. Правда, не легко буде удержати в руках очу. І у нас є чернь і у нас є Війтюки, Палки, Сірки. Але я одно вам кажу. Як би мої ватажки схотіли зрадити; як би загадали піти за приміром Сірка та разом з Ляхами ударити на вас, то зроблять се хиба по моїм трупі. Що ви загадали зробити?.. Бо я гадаю, що остання війна з Ляхами вже програна.

Гетьман повторив йому се, що вже сказав був своїй старшині. Калга призвав, що се був би одинокий ратунок. Вернув до своїх і скликав раду татарських старшин. Прийшов салтан Нуредін, шість салтанів з роду Герай та кільканадцять мурз. Як почули, що стало ся, хотіли зараз таки помирити ся з Ляхами і ударити на козаків. Калгу новажали всі татарські старшини. Хоч сильно розярені, слухали уважно мудрих слів його. Повелось йому переконати їх, що тепер такий час настав, що Кримови треба жити; в згоді з Україною, бо для Кримців Москва - грізніший ворог, ніж запорозька чернь. Аби усунути московську небезпеку, треба насамперед створити велику Україну і поставити її на сильних ногах. Хоч тепер не поталанило, то не треба нерозважним поведенням розривати союза з таким трудом склесенного. Кагла переконав свою старшину. Однак про дальшу війну з Польщю сим разом вже не могло бути бесіди. Старшина знала, що як лиш орда довідається про се, що стало ся, подасть ся назад у Крим.

Остаточно врадили вислати спільно з козаками посольство до Собеського. Посли зголосились до польського гетьмана саме тоді, коли радна польська рада воєнна. Ляхи ще не знали про напад Сірка на Крим і не знали, що надтягає Вишневецький. Бачучи приготовлення козаків до приступу, побачивши великі гармати і гульйороди, стали голосно говорити, що змэрений голodom польський жовнір не віддержить Собеські зрадів, коли почув, що козаки і Татари приносять мир. Не довго торгувався з ними, боячись, щоби не роздумали ся. Собеські павіть попустив дечо козакам в імені Польщі. Пряміром, зобовязав ся відкликати решту польського війска, яке стояло на Україні. Дорошенко узняз протекцію польського короля. Пручі сірні справи мав порішти сойм, на котрім були би також послані Дорошенка. Татарам зобовязалася Польща за сей мир платити правильно гарач. Ще зваж підписали сей договір, з татарського табору вже уїхала більша половина орди. На другий день Собеські дізнавсь про все, та побічив перші стежкі наближаючого ся війска Вишневецького. Аж гепер зміркував, що козак надув його...

Дорошенко закутав золоту булаву в червоної китайку, вклав її в срібну коробку і запер.

„Не довго будеш тут лежати — шепнув. — Незабвки вийму тебе. Ще раз поведеш мене ід западови... Дай Боже, щоби з ліпшим успіхом.

* * *

В Небулові невесело було. Народ руйнували Москалі податками, драчками і рабунками. Воєвода стягав податки на царя, стягав їх на військо, стягав на себе. А що військо всего того, що він злупив, ніколи не бачило, кождий солдат ще й сам стягав на себе. На всякий протест сотника воєвода відповідав, що така воля царя і гетьмана. Московське військо прийшло на прозьбу гетьмана України і українського поспільства, аби боронити його від ворога і від пажерливості коzaцької старшини. Годі жадати, аби цар і московський солдат робили се на власний кошт. Сотник був безсильний.

Ще була одна причина, із за якої воєвода дививсь на сотника тим оком, що на пса, а сотник таким сачим оком на воєводу і на майора. Безрубахов, як лише побачив вихоплену ним з рук розбійників Настю, так від першого погляду залибив ся. Гарбуз не дуже збентежив його. Лише підсміхав ся, коли сотник сказав йому, що донька мас судженого. Сеж воєводи діло одружити його з богатою козачкою. Він сам своє вже зробив. Освідчив ся. Воєводу прислали сюди на се, аби зломив упір гордих козаків. Сотник хотів визезти дівчину до Києва, але воєвода не позволив.

„Як вивезеш відси доньку, — казав — то народ погадає, що місту грозить якась небезпека. Настане тривога, неспокій, безлад. Тепер треба поводити ся дуже обережно, бо скрізь по Україні вибухають бунти. Цар ще готов підумати, що і сотник Степюк затіває щось таке, коли спрятав доньку“.

Безрубахов був нині сердитий. Воєвода відсилав до Києва се, що протягом пів року злупив був з народу до царської каси. Гроши відійшли під сильним конвоєм. Конвоєви проводив сам Безрубахов. Пару миль за Небуловом напала на конвой велика ватага козаків і забрала гроші. Майже всі Москали з конвою погибли. Безрубахов їхав позаду. Як лиш почув стріли, обернув коня і утік. В той спосіб спас своє життя. Такий

Під одну булаву!

був лютий, що нині навіть Насті, до котрої дальше залиявся, не хотів бачити. Вечеру казав принести до своєї комната. По вечери пішов до Неслова.

Сотник ходив по комнатах, пакаючи люльку. З кождим клубом диму його уста випускали також якийсь проклін. Думав саме про се, в який би то спосіб вивезти доночку і жінку, захистити їх, а відтак почислитися з воєводою та його війском. Як би тут був Семен, тө був би таки вигадав щось. Але він вже більше ніж місяць не показувався. Тепер сидів у Книшука, котрий жив в селі віддаленім о кілька миль від Небулова. Замість него сотник взяв за слугу присланого Семеном сусіду Книшука, Козюру. То був також хитрий і м'яткий хлоп, але Семенови таки не був у тім рівня. Коли так сотник міркував, чи не вислати Козюру до Семена, аби вигадав спосіб, як видобути з Небулова жінку й доночку, хтось застукав у двері. До комнатах увійшов Козюра.

„Тут є — каже — мій сусід, Книшук Той, що в него силить Семен.

„Приведи його сюди! — крикнув урадуваний сотник. — Чи тебе може прислав Семен? У мене саме тепер діло до него. Перекажеш.

„Не Семен прислав мене, а Москалі пригнали. Під нашим селом Запорожці напали на Москалів, що везли до царської казни людську працю... людський піг, людські слози і проклони. Кількох Москалів Запорожці вислали на той світ, забрали скарб і щезли. Як відійшли, позбагалися назад toti moskalі, що зразу були пішли в розтіч. Кільком хлопам, між ними і мені казали запрягати коня, позбирати покібваних москалів та привезти сюди. Коли я вже рушав в дорогу, Семен сказав мені, що нині вночі зайде до вас садом Юрко полковника. Ліпше було би, казав, щоби його ніхто тут не бачив. Але дуже гати ся не треба, бо він тепер в гетьманській службі. Москалі не сміють займати його.

По неудачнім поході Дорошенка Юрко дійсно пристав до Бруховецького, але тільки на те, щоби лівобічних козаків приєднувати до Дорошенка. Вночі підіхав з чурою до перелазу по тім боці саду. Коня передав чурі і пішов садом до сотника. Безрубахов ще був не вернувся. Засіли в гостинній, бо майор як приходить пізніше вночі, то до гостинної вже не зазирав. Ішов просто до своєї комната спати. Юрко розпо-

відав про похід на Підгайці, та про дальші наміри Дорошенка. Він рішивсь тепер прогнати Москалів з Лівобічної, знівечити андрусівську угоду і сполучити оба боки Дніпра в одну гетьманщину. Аби успіх був тим певніший, Дорошенко написав Бруховецькому, що віддасть йому правобічну булаву, так що Бруховецький став би гетьманом по обох боках.

— Ale, — писав Дорошенко, — зроблю се лиш тоді, коли при моїй помочі виженеш з України Москалів, відречешся царя і даш мені тільки війска, кілько треба, аби я при помочі Турка і Татарина міг відвоювати від Польщі ціле Галичину і Червону Русь. Сі краї відвоюю для тебе, щоби вся українська земля була під одною булавою».

„Бруховецький, хоч бачить, як скрізь народ бунтується проти него, ще не відновів Дорошенкови.

В сій хвили двері відчинились і увійшов Безрубахов. Юрко сидів за столом, лицем простого него. Безрубахов станув в дверех і вдивився в гостя. На його лиці було безмежне здивоване. Не знав, що у того козака більше: безличність, чи глупота? Хоч товариство Москаля було тепер цілком не пожадане, чесність казала запросити його.

„Будьте ласкаві, сядьте з нами“, промовив сотник. „Наш гість, Юрко Смолин, тепер козак в гетьманській службі, привіз ріжні новини.

„Спасибі. Зараз сяду. Лиш перекажу слузі, аби не ждав на мене, але ішов с лати.

„Чого він на мене так затхвився?“ спитав козак, коли москаль вийшов. „Як би мене вже де бачив, при якій немилій пригоді.

„Нині він взагалі якийсь не свій. Конвсював царські гроші. Якісь козаки напали на него. Як би був по першій стрілі не утік, то був би може погиб так як більша частина його ратників.

Юрко поблід. Встав, оглянув пістолі, попробував, чи кінджал силить добре за поясом і став пращати ся. Сотник і жінки зміркували, що тут не переливки, отже не злержувають його навіть питаннями, чому так нагло покидає їх. Та заки Юрко встиг вийти, майор вже був назад. Він лиш сказав пару слів свому слузі і зараз вернув.

„Я приходжу по toti вашi новини, а ви вже покидаєте нас?“ спитав. При тім, злобно підсміхаючись загатив собою двері.

З надвору, то з сего то з того боку хати почувсь тяжкий, ритмічний хід більшого числа людей. То москалі приклікані слугою обступали дім.

Побачивши Юрка, Безрубахов пізнав у нім того козака, що при нинішнім нападі розчерепив був голову першому москалеві. Безрубахов утік так скоро, що Юрко при конвою цілком не побачив його. І не оповідав йому ніхто, що конвой провадив сам майор. Тому то він не дуже крив ся. Тепер здогадав ся, що майор, як ще не знає, то бодай підозріває його о участі в нападі.

„Я тут вже й так забарив ся,“ відповів Юрко.
„Вже мушу ити.

„Підеш, але зі мною!“ — засичів Москаль, беручи Юрка попід праве рамя.

„Піду і з тобою. Я не такий гордий, щоби до московського майора не пригорнути ся, коли він так дружно до мене притулюється.

Юрко притис рамя майора до себе так сильно, що той, хоч би хотів, не здужав би вихопити ся. Кожушок, який лиш закинув був на плечі стягнув так, що закрив ним свої груди і ліве рамя. Добув зза пояса кінджал, приклад вістря до груди, москаля і каже.

„Як лиши вимовиш слівце, або моргнеш на котрого з твоїх москалів, вбю ніж між ребра... в само серце! Ані зойкнеш... Тепер іду з тобою. Веди мене, але туди, куди я тебе тягнути му. Як би який салдат схотів приступити до нас, або ішов за нами, то наженеш. А нї, то смерть тобі. Панімаєш?

„Панімаю.

„То ходи!

Безрубахов чув вістря ножа притулене до груди, саме там, де товкло ся його серце. Коли вийшли з хати, Юрко став майорови розповідати щось веселого, причім сміяз ся. Навколо хати стояли саллати. Оден з них, мабуть профос, двигав цілій оберемок ланцухів. Бачучи, що тогі два ідуть в такій приятній понід руку, — салдати розступили ся. Вони гадали, що птах по котрого вони прийшли, ще в хаті. Юрко повів майора

до саду. Перед перелазом, за котрим дожидав його чура з конем, задержав ся.

„Спасибі тобі за се, що провів мене до коня. Тепер диви. Пістоля набита. Відступи в зад на десять кроків. Як крикнеш, заки буду на кони, застрілю!

Москаль поступив ся. Юрко станув на перелазі, сів на коня і по хвили щез разом з чурою в нічній пітмі.

У сотника дожидали майора з трівогою. Були цікаві, що він має проти Юрка, і ще цікавійші, чи Юркові поталило вихопити ся з рук Безрубахова. Нарешті почули кроки кількох осіб. Двері відчинились і до комнати увійшов майор з десятма салдатами. Оден дзвонив ланцями.

„Скувати!“ крикнув майор, показуючи рукою на сотника. „До тюрми з ним!

Відвернув ся і вийшов. Пішов просто до Неслова. Розповів йому про все і лишивсь у него ночувати.

На другий день скованого сотника привели перед воєводу. Від воєводи довідав ся, що будуть його судити за беziч злочинів. Оден злочин був дуже давній, але такий страшний, що не задавнює ся. Безрубахов пізнав у нім одного з тих козаків, що на Чорній Раді, тоді як вибирали Брововецького, зарубали кільканадять царських стрілців. За се є кара на горло... Саме тої днини, коли воєвода казав йому, що дохід з млина і перевозу буде іти до царської казни, млин згорів, пором пішов за водою. Мимо приказу воєводи сотник до нині ані млина не відбудував, ані не спорудив нового порому. Се доказ, що млин згорів і пором поплив з водою тілько на се, аби цар мав менші доходи. Виновником є не хто інший, як сотник, бо лише він оден знат про царську волю. Се бунт проти царя і обкражача царського скарбу. Одно і друге карається, як не смертію, то що найменше Сибіром. Сотник потурає населеню, котре ні податків не хоче платити, ні ратників харчувати, так що військо мусить брати силою все те, що йому потрібне. При сій роботі сотник воєводі не помогає. Навпакі, не картаючи і не караючи тих, що до сотника приходять жалувати ся на мнимі кривди і лютощі ратників, він піддержує духа бунту. За се цар карає катівнею і Сибіром. Не знати, з якого приводу, слуга сотника, Семен вибив око царському ратникові.

Сотник мусів знати про се, бо злочинця спрятав кудись, так що його не мож спіймати. Безкарність так осмілила сотника, що він став заплітчиком розбійника, котрий напав на транспорт царських грошей. Того, що поубивав ратників, котрі конвоювали транспорт і зрабував царські гроші, сотник приймав у себе таки ще того самого дня. І власну доньку загадав віддати за него. Тоту доньку, которую цар велів даги майорови його величества. Сотник сам винен, що його злочини викрилися. Безрубахов, роздратований гарбузом став зводити до купи ріжні сплетні, про теперішне і минуле сотника. Взяв toti сплетні на решето, пересіяв їх і так повизбирував зерна правди. Судьба сотника в руках Безрубахова, бо лиши він має докази, він одинокий свідок послідного злочину согнника. Він міг би не свідчити, але хиба лише тоді, коли би посвоячився з сотником. Тесьть царського майора міг би вийти на волю. Зізнання майора ще не списані. Раз вони зачорніють на папери разом з підписом Безрубахова і підууть до найстаршого воєводи у Київ, то, тоді всьо пропало. Согнник буде скараний на горло. Його маєток заберуть покрити страту, зроблену царському скарбови вчерашим рабунком.

„Я знаю, до чого все тото іде,“ промовив сотник вислухавши предовге обжалуване сполучене з офертою. „Ви завзялисъ висвѣгати Безрубахова, по нашему, безсорочника за мою доньку. Як вона схоче, то про мене. Нехай бере Безрубахов... безсорочнишо.

„Безсорочницю?... Значить, маєтку свого не даш її?... Коли так, то ти пропав. Як би ішло о саму доньку твою без твоїх скарбів, то майор вже давно був би в'яз в дівку, не питаючи ні тебе, ні й. Не дівка йому погрібна, а твої скарби. Ми знаємо, що ти їх кудись спрятав... гашим дурним звичасм закопав. Але ми знайдемо їх... Хоч би аж тоді, коли покогти ся твоя голова. Ти даеш нам дівку без скарбів. Ми возьмемо скарби без дівки.

„Я і без скарбів дівки не даю... не даю Москалеви. Я лише сказав, що як вона вдуріла і схоче за него віддати ся, то нехай чорт бере її. Я зінав, що ви важите на мої скарби, так як вся Моковщина на скарб України. Але я ще раз кажу... се мое посліднє слово... Маєтку не дам, бо моею працею московських щенят годувати не думаю і не буду!

„Коли так, то і київського воєводу не будемо пигати, що робити з тобою. Твої гріхи так численні і тяжкі, твоя вина так очевидна, що самі можемо справити ся з тобою. Нипі-завтра підеш землю гризти!

Сотника відвели назад до темного льоху.

Як лише Москалі забрали сотника, Козюра щез з Небулова. На сотниковім коні мчав ся у рідне село, де скривався Семен. Семен, Козюра і Книшук радиши щось шепотом, стуливши голови до купи. Найчастійше чути було слова „скарби“, „проволока“. По Інраді розійшлися, кождий в іншу сторону.

„Лише два дні проволоки“, сказав Семен, пращаючись, „і всьо буде добре“.

Козюра вернув до Небулова на зорях. Зараз рано зголосив ся до воєводи. Запитаний, що хоче, відповів несміло, мнучи в руках шапку:

„Я слуга сотника. Чую, що його посадили в тюрму за те, що через него царський скарб має велику втрату. Думаю, що як би знайшов його скарби, то втрата в сотеро вернулась би.

Воєвода призадумав ся. Козюра мусів знати щось про сотникові скарби. Інакше не кликаний і не питаний не осмілив ся би йти до воєводи в не своїй справі. Не вторкав ся би в не своє ділlo. Запитаний, що знає про toti скарби, Козюра осмілився більше. Бачив, що риба іде на приналду.

„Знаю лише тілько“, відповів, „що сотник преображенний богатир; має превеликі скарби. Знаю також цілком певно, що тих скарбів з Небулова не вивіз. Всеж таки кудись спрятав їх, в якімсь дуже потайнім тайнику, бо в самій хаті нема нічого вартнішого.. Спятив тоді, коли по Чорній Раді поспільство заводило рівність та карало кармазинів. Сотник потерпав, що поспільство і до него навідається.

Своє оповіданє про скарби сотника Козюра закінчив тим, що як би і він мав з того яку користь, то не спочав би, доки тих скарбів ще знайде.

„Як при твоїй помочи скарби знайдуться“, предложив йому воєвода, „то в царя виклопотаю для тебе соту пайку.

Маючи таку оферту, Козюра розпочав першим своїм згадом.

„В саді сотника, зараз за хатою, був колодязь.

Саме тоді, коли челядь сотника відігнала була перший напад на його двір, сотник чогосьто засипав той колодязь. Думаю і думаю, та ніяк не годен збегнути, нашо він того зробив?!... Лише безглуздий засипує керницю з таким трудом і таким коштом викопану... Як не має важної, дуже важної причини.

„На дні керниці його скарб“! крикнув воєвода. „Нема найменшого сумніву. Вкинув скарби і засипав. Глубока була тота керница?

„Яких п'ять сяжнів... Ale не скажу, що на її дні скарб. Може засипав з якої іншої причини.

„Дурний ти! Якаж може бути інша причина? Ще й тоді, коли кождий глитай козацький ховає скарби перед висмоктаною ним чернию. Будемо копати. Як не знайдемо там, будемо шукати деинде. Зараз посилаю по людей... Довго треба копати, заки доберуться до дна?

„Які два дні...

„Довго! Я загадав завтра стяти сотника. Через сей колодязь мушу добавити йому оден день життя. Як добуду його скарби, то може сам лусне з досади і обійде ся без кати.

Копали і копали. Цілі дві добі гірко копали чергуючи, та докопали ся до води і до людських костей. То тоді, як оборонці сотникового двора побили були напастників, повкидали їх трупи у колодязь. З такої керниці вже годі було воду пити. Отже сотник казав засипати її. Воєвода був лютий на Козюру, лютий на себе, а найлютіший на сотника. Пішов до сотникової і Насті та сказав їм, що як за годину не буде знати, де скарб сотника, то до двох годин кат зітне йому голову. Аби спасти сотника, були би зрадили тайну. Ale вони самі не знали. Просили воєводу, аби впустив їх до сотника. Може намовлять його, щоби доброхіт відав скарб воєводі. Воєвода позволив. Ale сотник затяг ся. Сказав, що хоч би відав скарб, то се не спасе його. Воєвода захопить все його добро, а голову таки зітне.

На базарі серед міста ставили руштованє. Сотника мали стяти нині, без ніякого суду. Тепер був неспокійний час. Навколо Небулова вештали ся ватаги збунтованих козаків. Гетьман також микитив. Ніколи, нікуди і нічого було відсылати сотника до Гадяча, Києва чи

Моски. Коли вже й гетьман лицемірить, то народ мусить утихомирити самі Москалі, — думав воєвода. — Треба показати, що царська рука сильна і тверда.

Козюра ледви допросився, щоби його впустили до воєводи. Неудачні розкопки так розярили Нєєлова, що він вже не хотів говорити про скарби Козюру не хотів бачити на очі. Але коли йому донесли, що Козюра таки не хоче вступити ся, притадав собі, що той хлоп казав йому, коли зачинали відкупувати колодязь.

„Хоч би й тут скарб не знайшовся“, говорив йому тоді Козюра, „то труд таки не буде даремний. Як не в самій керници, то при її помочи видобудемо тайну з сего твердого упиряки і дійдемо до скарбу.“

Восвода казав впустиги Козюру.

„Був би ще один спосіб“, промовив Козюра, запираючи за собою двері, „щоби від старого видусити його скарби.“

„На него нема способу. І засуд не сокрушив його. Волить вмерти позорною смертю, ніж цареви дати своє срібло.“

„Бо він дуже добре знає, що сим сріблом не спасе себе, свого житя не купить. Він знає, що ви возьмете скарб, а голову таки зітнете йому. Не хоче, щоби ви, здіймаючи голову з його пліч, ще й сміялися, що був такий дурний. Але, чи буде таксамо упирати ся, коли йому скажемо, що лише своїми скарбами спасе життя своєї дитини?“

Страшне мусіло бути того, що Козюра вигадав, бо хоч в хаті були тілько вони два, боялися говорити голосно. Козюра нахилився до воєводи та шепотом переповідав йому новий спосіб на старого завзятця козацького.

„Але се треба робити вночі і без свілків“, додав голосно. „Як і такою штучкою не зломимо старого, то я вже махну рукою на його скарби. Увірю, що справді не має п'яних. Не заробивши нічого шукаючи скарбів, може зароблю дещо в інший спосіб. Як дасте барілку горівки, то зголошу ся на каті і старому дурневі сам зітну голову.“

Воєвода відклав екзекуцію на слідуючий день. Вночі пішов з Козюрою до колодязя, куди казав привести також скованого сотника і Настю. Настя мала

руки звязані на спині і, аби не кричала, закнебльовані уста. Козюра став оперізувати її довгою линвою

„Чи ти знат, що toti черняки, що по Чорній Раді в Ніжині загостили були до тебе, зробили се за дозволом свого і твого гетьмана, значить, на приказ самого царя?“ спитав Неслов, коли Козюря вже покінчив свою роботу. „Не відповідаєш... Значить, знат. Ти знат про се. Знат, що єони на приказ царя пішли заводити справедливий лад на Україні; пішли викорінювати лукавство старшин. Та проте теої люді осмілилися побити їх. Ти казав засі ати побитих в отсій безодни. Люди розповідають, що деяких живцем. Якоюж карою скарати тебе за се? Відрубати голову, повісити, вбити на паль, спалити живцем, злупити шкіру?... Всі toti роди смерті в купі замало, аби тебе скарати. За всі твої злочини відпокутуєш так, що заки тобі завтра зітнуть голову, придивишся, як твою доньку засипують живцем. Як зараз не згодишся дати доньку Берубахову, очевидно з твоїм маєтком, то я ліш моргну на Козюру. Спустить дівку на дно і присипле землею.

Воєвода замовк, ждучи на відповідь. Сотник, котрий весь час вдивлявсь в доньку, глянув тепер на Козюру. Сей незамітно покрутів головою, як би давав сотникові раду, щоби стояв твердо при своїм. Воєвода ждав добру хвилю, та відповіди не діждав ся. Сотник навіть не глянув на него. Дививсь в противну сторону і мовчав.

„Я хотів помилувати тебе“, зачав воєвода наново. „Але, коли ти скарбів, придбаних в каригідний спосіб не хочеш дати навіть за життя власної дитини, то ти сам не варт жити. Завтра буде тобі амінь. Відведіть його назад до тюрми. Дівку заведи до хати!

Козюра розперізав Настю і повів до хати. Прашаючись з нею, шепнув їй, аби не журила ся, бо приятелі не сплять. Нехай се скаже мамі і більш никому. Сам пішов до саду, де при перелазі дожидав його Книщук. Побалакали і розпрашали ся.

На другий день піле місточко і вся околиця збіглися на базарі. По середині стояло руштоване, на руштованю колода. Біля колоди стояв Козюра з бардою в руці. Навколо руштованя стояло московське військо. Народ зглотивсь за Москвалими. Дажи, деревя, також були обсаджені густо цікавим народом. На крайнім де-

реві, з котрого було видко руштоване і степ за містом, сидів Книшук. За ременем мав затичений білий ручник.

Товпа розступила ся, бо москалі вели сотника. За ними ступали повагом воєвода і майор. До руштованя приставили драбину і казали сотникови лізти в гору. Мусів піддержувати його москаль, бо маючи руки звязані на спині, не міг держати ся драбини. За ним поліз на руштоване воєвода, за воєводою майор. Воєвода, станув біля сотника, виймив заза пазухи папір і став вичитувати безліч гріхів сотника. Виголосив проповідь про лукавство козачих старшин, про зрадливу гадину, яку цар так довго грів за своєю пазухою і заповів, що так як сотник, згине кождий, що не слухає приказів присланих царем чиновників. Скінчивши проповідь, звернув ся до Козюри і махнув рукою. Се був знак, аби рубав.

Сотник вже поклав був голову на колоду. Козюра, за весь час проповіді пильно вдивлявсь в тото дерево, на котрім сидів Книшук. На його лиці була видна трівога. Хоч воєвода дав знак, Козюра ані ворухнув ся. Буцім не бачив.

„Хлопе!“ крикнув знетерпеливленій воєвода.

Козюра ще не рушився...

„Тобі вуха позакладало? Чи заснув навстоячки? ! заревів воєвода.

Козюра стрепенув ся. Його лице прояснилось, як би неожидано взрів щось луже міле.

„Зараз пане! Зараз буде всьому кінець...

Нахиливсь до сотника. Неначе щось шепнув йому. Неначе сотник щось йому відповідає.

„Рубай! Рубай, сучий сину, а ні, то за його головою піде й твоя!

Замість рубати, Козюра підійшов до воєводи і шепнув йому так, аби нечув Безрубахов.

„Він образумив ся. Доси гадав, що ви жартуєте. Тепер допевнів ся, що то не забава в піжмурки. Отже хоче сказати, де скарб. Але тільки вам одному.

— Нехай воєвода бере скарб, — сказав. — Але тільки воєвода. Майорози не дам ні скарбу, ні доньки.

Воєвода прискочив до сотника, нахиливсь і тремким голосом питає:

„Де? Де, де той скарб? Говори тихо, аби Безрубахов нечув. Твої доньки вже не буду силувати, аби

Йшла за нього. Кажи! Але як збремеш, то яzik виріжу, очі висмалю, шкіру злуплю, спалю живцем!

Книшук, що все ще сидів на дереві, то спозирав на руштованє, то озиравсь позад себе. Саме тоді, коли воєвода нахиливсь до сотника, Книшук знов окинув оком поле за містом. Вихопив ізза пояса ручник, замаяв ним і зсунувсь з дерева. Під деревом лежало щось округле, мов невеличкий гарбуз, закутане в хустині. Підіймив того і пустивсь бігцем ід руштованю. З іншого дерева зсунувсь Семен і з таким самим клунком також пустивсь туди.

„Мій потайник не тут, на сїм руштованю“, відповів сотник на зазив воєводи. „Увільни мене, пусти до хати, то...

„Вже не треба!“ крикнув Козюра. Друлив сотника ногою так, що він упав на бік і відслонив колоду. Козюра скинув воєводі з голови колпак, вхопив рукою за чуприну і притис голову до колоди. Одною рукою махнув бердою, другою відрубану голову воєводи верг між московських ратників, що розлявивши роти, стояли під руштованем. Обернувшись і одним махом голову мајора розчахнув на дві половини аж до самих вязів. Нахиливсь над ним, добув з піхов його шаблю, протяг нею посторонки, якими були спутані руки сотника і дав її сотникові.

„Лягайте!“ крикнув, „бо ратники будуть стріляти!

Ратники бачучи, що стало ся на руштованю, стояли хвилю мов побиті громом. Офіцир, що перший отямив ся, вихопив з рук ніж близьшого стрілця мушкет і звернув на сотника. За його приміром пішли всі москалі. Загрохотіла сальва, але сотник і Козюра вже лежали на середині помосту, в мертвім просторі. Кулі перелетіли понад ними.

„Тепер не пустити до нас!“ — крикнув Козюра і метнув ся до драбини.

Одна московська голова вже вихилилась була понад поміст. Козюра провалив йому обухом голову. Москалъ подавсь іззад і собою скинув з драбини слідующего. Третому согнік розчерепив голову шаблею. Четвертий, бачучи се, відступив від драбини.

„Соломи!“ кричав офіцир. „Підпалити руштованє!

Дальші його слова заглушив страшний гук. В самій середині москалів, що згорнулись були до купи,

мов затрівожена вовком отара овець, неначе заревіла гармата. Гукнуло раз, гукнуло в друге. То Книшук протовпивсь аж до москалів і верг між них бомбу. Надбіг Семен і верг другу бомбу. Москалі розскочилися і стали на всій сторони втікати, полишаючи на майдані трупи і покалічених. Та нікуди було утікати. Товпа народу, що навколо москалів виповнила базар, не вступала/ся. Кождий Москаль мусів зокрема крізь товпу на силу прорізувати ся. В товпі було богато козаків, що не пішли в похід приказаний гетьманом. Хоч воєвода проголосив, що на базар ніхто не сміє прийти за зброєній, кождий козак мав в халяві пістолю і кинджал. Вони всі були в змові з Козюрою. Кождий москаль, що пропихався крізь товпу попри якого козака, лишався на місці.. або пробитий кинджалом, або поцілений кулькою. Через того й народ став розступати ся, подавсь в зад. Базар лишився застелений московськими трупами. Лягла ціла сотня.

Навколо місточка застугонала земля. З чотирех сторін ніс ся топіт кінських копит. Мов вихор мчалися до міста з чотирох сторін чотири сотні козаків. Тоті від сходу і заходу обступили місточко, аби не вихопивсь ні один москаль. Дві другі, одна від півдня, друга від півночі задержались аж на базарі.

„Чорти, не хлопці! Справили ся без нас. Нам не лишили ніякої роботи!“ крикнув полковник. Скочив з коня і обіймив сотника, що саме в сій хвилі зліз з драбини.

Козюра, спертий на берді, стояв край помоста і дививсь на своє діло і діло своїх товаришів, Семена і Книшука.

„Той катюга чого ще стоїть на руштованю?“ спістав полковник, побачивши Козюру... „Сокира замарана кровю! Значить, таки були жертви?

„То московська юшка. Кров воєводи і майора. Сей кат... мій спаситель.

Сотник повів полковника, Козюру, Книшука і старшину всіх чотирох сотень, що прийшли спасті його, до хати. Між сотенними старшинами був також його син і син полковника. Семен був в хаті. Сотниковій, Насти і всій челяді, що обступила їх, розповідав, як все скінчилось і як Козюра змудрував воєводу.

Полковник, заки пішов до сотника, дав одній сотні

приказ перетрусити кватири побитих москалів. Казав всю їх збрюю і коні забрати на військовий скарб. Але даремний був труд. З московського добра не знайдено ні ниточки. Козаків випередило поспільство. З усієї околиці збіглось було до міста чимало народу. Люди бігли до Небулова неначе на який великий празник. Се дійсно мав бути празник черняків, бо мали стинати кармазина. Траплялась нагода поглузувати з козаків, які певно бу уть ходити з похнюпленими головами. Чернь надіялась також, що москалі позволять порабувати двір скараного сотника, а може й на добавок також інших с тенних старшин. Коли ж замість погромом козаків, празник скінчився погромом москалів, чернь метнулась по хатах, де toti москалі були закваторовані. Забрали все до чиста. Очевидно, з московським добром брали також, де лиш могли, працю хазяїна. Сідали на захоплені московські коні і втікали..

По погромі москалів, прийшов погром сотникового дробу і сотникового съеху. Різали кури, качки, гуси; викочували барілку за барілкою. Такого празника в Небулові ще не було! В переповнених світицях сотника рух веселій гамір. Від сего гамору утікла Настя, утік Юрко. Пішли до саду.

Настя, хоч її очі сияли шастем, виглядала неначе з хреста знята. Мов би що лиш підвела ся з постелі по довгій, тжжій недузі. Не диво. В сих кількох днях тілько перебула! Батько у кайданах, засуджений на горло. Найбільше морочила її свідомість, що батько мав погибати через неї. Через того, що не хотів лати її москалеви. Вона готова була жертвувати себе, щоб спасти атька. Пішла була до Безрубахова і сказала йому, що як виходить батька з кітгів воєводи, то вона, хоч би проти волі тата, вийде за него.

„З чого будемо жити? спитав сміючись, „як старий дурак не дасть мені свого маєтку? Спасти його може тілько твє цридане. Без того ні воєвода не випустить його з рук, ні ти мені непотрібна“

Настя хотла про се розповісти Юркові, та не знала, як ск. зати. Бояла ся, що коли Юрко буде знати, що вона, хоч рати батька, та все таки рішилась була зрадити його, то він покине її. Та совість не позволила її лицемірити. Розповіла На превелике її диво Юркс ні брови не зморщив.

„Цить, серце!“ перебив її. „Батько тобі перший
Дякуй Господеви, що обійшло ся без тої жертви. Я
гадаю, що ти, як була вірною дитиною, так будеш
вірною дружиною.

Хотіла дякувати, та не могла. Сльози щастя
і вдячності неподалік промовити ні слова. Аж нагадала
себі се, про що вже говорила з мамою і п'омовила:

„Коли ти такий добрий, не відцуравсь ме є, то
поможи нам, мені і мамі в одній її! Ми обі догово-
рилися до того, що як би Господь Бог спас тата, то
нам нічого тут ловше сидіти, в тім прохлятім Небулові.
Було би найкраще, як би тато начхали на сотниківство
Нехай би зібрали свою працю, та пішли з нами в світ
за очі. В Слобідину, або й ще дальше, аж за Дні. Може у Волошину? Будь ле аби тільки подальше від
тих сторів, що могли би пласти медом та молоком,
а плюзувати слізами та кровлю. Тут міг би бути рай, а є
руїна, пекло.

„Чому, серце? Всюму за світі є кінець, то буде
І нашій біді. А мине ся біда, то й гаразд буле.

„Ой, ні! Москалі напосєнь на нас. Погиб Безру-
бахов, то прийде другий. Локи будуть знати, що у батька
покладний гріш, не відчеплятися від мене. А тotto, що
нині скойло ся! Через мене і моого тата наші висікли
Москалів. Москалі не простять нам; іх підлиза, на-
ш гетьман не постоїть за нами. Вже й через то одно не
лишати ся нам тут. Може би ти говорив про се з татом?

Не треба говорити. Гетьман вже наразумив ся.
Відчахнувсь від царя. Вчера мій батько дістав від геть-
мана приказ вибрати всіх Москалів. Ми були би сяк чи
так прийшли сюди спасати сотника. Я був в змозі
з Козюрою, Книшуком і Семеном. Саме тоді, коли
я з моїми хлопцями поспішав сюди, з другої сторони
надтягнув мій батько, справивши ся з москалями у себе.
Московське пановання на Україні скінчило ся. Ви вже
безпечні і в Небулові.

Урадувана, аж сплеснула в долоні. Обійко вернули
до хати. Увійшли саме в хвилини, коли за столом підвів
ся полковник з повною чашою в руці. Настала тишина,
бо полковник хотів очевидно, пити за чиєсь здоров'я.
Доси так водилося, що спершу пили за здоров'я царя,
опісля й гетьмана. Тепер, коли гетьман відстав від царя

і казав всіх Москалів на Україні перебити, царське здоровлє... хиба відпаде?

„Наш гетьман“, промовив полковник, „відстав від Московщини. Відстав тому, бо цар половину України кинув на поталу прадідному корогові нашому. Аби остояти ся проти Московщини, пішов за приміром Дорошенка і за радою старшин, яка була в Галечі першого січня (1668) приняв турецьку протекцію та післаз до хана просити, аби дав йому поміч. Тепер гетьман веде своє війско, аби оба боки Дніпра звести назад до купи під одну булаву. Дорошенко вже давав йому раз свою булаву. Отже тоді Бруховецький боявсь прогнівити Московщину, котра твердо стоїть при тім, що той бік до суду віку має бути під Польщю. Аж тепер Бруховецький простяг руку по тутору булаву. Аж тепер, коли і нам вже замало Правобічної; коли ми, так як Дорошенко, хочемо мати під одною булавовою Дніпро і Дністер. Задовго надумувавсь наш гетьман... Від нашої генеральної старшини вже пішли посли до... Дорошенка. Пішли кликати його на сей бік. Нехай бере нас під свою булаву. Пю за здоровля зединителя всіх українських земель, нашого гетьмана Дорошенка! Ура!

Полковник вихилив чашу.

„Ура! Ура!“ загриміло у всіх світлицях.

„Ура!“ зарунало на улици і на базарі. „Одна Україна! Одна булава! Оден гетьман, Дорошенко!

„То мені вже таки дійсно нічого бояти ся, що до Небулова прийде який новий воєвода, щоби висватати за мене якого нового московського майора?“ спітала Настя Юрка, коли він вихилив чашу за здоровля нового гетьмана.

„Гм... Як Дорошенкови поталанить, то тої небезпеки не буде...“

„А як той кулі, котрими Дорошенко стріляє, чорт понесе в інший бік?

„То тоді ти сама будеш винна, як тебе знов чепить ся яка московська напасть, ба ти дівчина.

„Я винна, що я дівчина, не парубок?

„Хто-ж, як не ти! Як би в тім лиш моя воля, то ти вже була би молодицею. Тоді не потребувала би бояти ся ніякої напasti.“

„То ходім до батьків!

Шарпило вернув до хати пізно в ніч і став розувати ся. Вже стягнув оден чобіт, коли скрипнули двері в сінях. Хтось ішов до него. Та проте він став стягати другий чобіт. Саме тоді відхилились двері до світиці і поріг переступила якась жінка, закутана так, що лише очі було видно.

„Ви тут?!” скрикнув, коли жінка розгорнула хусту і він пізнав Сокорову. „Тепер, коли гетьман лютує та побиває москалів?! Ви жеж знаєте, що ви накладаєте з Москалими проти него. Як вас спіймася, то буде з вами таке, як з полковникою Гострою, котру казав спалити живцем; або як з жінкою воєводи Огарева, котру козаки гетьмана водили голу по місті і відрізали її груди...”

Сокорова поклала палець на губі...

„Я прокрала ся до Гадяча з одною жидівською родиною нарощено на се, аби з тобою бачити ся. Знаю, що ти ворог старшини; знаю, що ти за тим, аби Україною правили самі Москалі. Отже слухай... Прийшов сліщний час. Для тебе і для мене. Ромодановський іде з війском, аби гетьмана покарати за зраду. Іде по його голову. Я прийшла, аби його покарати за се, що зрадив та споневіряв мою дитину. І я по його голову. Сем'ко заплатив головою за мою кривду, Бруховецький заплатить головою за кривду доњки. Допоможи мені у тім. Москалі, як спіймають гетьмана, то готові лише запротерити його в тюрму, або вислати в Сибір. Не дай, аби вони лишили його в живих. Не дай також втечі йому. За те дам тобі раду, як Україні на віки спекати ся козацькою старшини. Як москалі розіб'ють військо гетьмана і гетьман ляже головою, то тоді чернь нехай дасть булаву Ромодановському. Він булави не прийме, бо не має такого приказу царського. Тоді чернь нехай вишле до царя послів з тим, що Україна гетьманів вже більше не буде вибирати, бо народ гетьмана не хоче. Народ хоче, аби Україною правив той царський воєвода, що сидить у Києві. Як би цар таки приказав вибрати гетьмана, то народ не вибере свого, лише якого царського воєводу.”

„Голову Бруховецького дістанеш, але не зараз. Тепер іду по голову Дорошенка. Правобічний гетьман переступив Дніпро. Іде брати Лівобічну під свою булаву. Як би обабочні кармазини зєдналися під булавою Дорошенка, то Москва вже не одоліла би їх. Треба

користати з того, що проти Дорошенка іде Бруховецький. Перекажіть Ромодановському мою раду, аби Бруховецького ще лишив в супокою. Нехай разом з ним і чернию іде проти Дорошенка. Як вже розторощимо правобічне козацтво і їх гетьмана дістанемо в наші руки, то аж тоді прийде черга на Бруховецького.

„Коли ж бо тоді той лицемір готов вибрехати ся. Вину ворохобні проти Москви звалить на старшину, перебеє її до решти і дурні Москалі простять Йому.

„Нехай і так. Аби Й цар простив, та поклонивсь Йому, то не простить Йому Шарпило. Покараю за се, що зрадив чернь. Як мене ось бачите перед собою, так побачите голову батька вашого внука!

Сокорова поїхала до Ромодановського і переказала Йому раду Шарпила. Однак Ромодановський ще не був готовий до походу. Заки виrushив, Бруховецький вже наблизався до Дорошенка. Разом з Бруховецьким пішов Шарпило. Сокор ва, що від Ромодановського повернула до Гадяча, нетерпеливо дождала вістей від ватажка черняків.

Сі вісти приніс їй сам ватажок. Станув перед нею понурений, з померклими очима.

„Не поталанило?“ спитала, здогадуючись по його вигляді, що не так пішло, як то він бажав собі.

„Кармазинам помагає сам чорт! Коли оба війска зійшлися коло Опошні, козаки Бруховецького проголосили Дорошенка гетьманом цілої України Ромодановський, як лиш вчув се, став зі своїм війском так утікати, що Дорошенко не годен був наздігнати його. Моя чернь, як лише зміркувала, що Бруховецький пропав, кинула ся на його вози. Тепер рабує його маєтки. Тільки Й користи нашої з сего походу. Ромодановський утік зі своїм війском в Московщину; мені з моєю братією дорога на Запороже. Для мене тут вже нема роботи. І небезпечно. Завтра, позавтра в Гадячи буде Дорошенко. Я чув, що він тут має лишити наказного гетьмана. Сам поверне до Чигирина. Кажуть, що ладить ся іти на Польщу. Дам я Йому Польщу! Двигну проти него Запороже і всю чернь Не знищила кармазинів Москва, то може винищить, при помочі Запорожа і черни Польща!

„Що ти мені торочиш про Дорошенка, про кармазинів, про Польшу... Де голова Бруховецького?!

Що з ним стало ся? Чи може разом з лівобічними козаками і він пішов до Дорошенка... віддав йому булаву?

„Ось в саму пору пригадали. Голови гетьмана я вам не привіз. Він приїхав до Гадяча. Гляньте крізь вікно. Бачите що везуть? Домовину. У нїй гетьман-боярин. Коли оба війска зійшли ся, лівобічні козаки убили його, обдерли до голого і кинули під ноги Дорошенкові.

* * *

Дорошенка сповістили, що проти него має вирушити з Запорожжя новий гетьман черни, Суховієнко. Гетьман лишив на Лівобічній наказним гетьманом Да-м'яна Многогрішного і вернув до Чигирина Як лиш Москва про се дізнала ся, натисла на Многогрішного. Загрожений Запорожцями, Дорошенко не міг дати йому помочи. Многогрішний мусів згодитись на цаоську протекцю. Але не великий край пристав до него. Більша частина лівобічних полків таки лишилась під булавою Дорошенка. Під напором Москви вибрали Многогрішного справжнім гетьманом і він присяг цареві. Тепер лівобічний гетьман вже не сидів в Гадячи, бо Многогрішний переніс гетьманську резиденцію до Батурина. Всё те сталося в порозумінню з Дорошенком, котрого Многогрішний в кождій справі потай і радив ся. Дорошенко важив на Польщу, отже хотів обезпечити собі плечі, аби Московщина не сіпала його з заду. Многогрішний обіцяв Дорошенкові, що на Україну не впустить ні царських воєводів, ні московських гатників. Обіцяв також, що як Дорошенко зачне війну з Польщею, то буде ускати до нго своїх козаків.

Коли так Дорошенко Многогрішним обезпечив себе від сходу, селив на день дванадцятого марта 1659. року раду старшин. На раді посол султана предложив, аби Україна пристала до Туреччини на таких умовах, на яких була Віоощина. Тоді султан поможе козакам зединити всі українські землі під одною булавою і своїм війском буде боронити Україну перед кождим її ворогом. Україною правилаб її власна старшина. Турки до внутрішніх справ України не вторкали ся би. Лише, як би хто напав на краї султана, то султан мав би право покликати на поміч козаче війско.

Старшина згодилася на таку протекцію султана. Зараз по сїй радї Дорошенко вислав до Січи послів, щоби Запорожців сповістити про сю угоду, та про те, що незабавки зачне з Польщю війну, щоби від неї відвоювати всі українські землі. Але в Січи були тоді агенти Ляхів із Західної України, Війтюк і Палко, та придніпрянський ворог власних старшин, Шарпило.

„Нам не треба панування кармазинів!“ ревіли по шинках і на радї. „Нам радше помирити ся з Польщю. аби народови помогла перебити старшин, та все городове козацтво. Так буде на Україні рівність!“

Січовики повісили Дорошенкових послів на вербах і вигребли ся на Україну, щоби помагати Полякам бити Дорошенка. Взяли Умань і там проголосили гетьманом Ханенка, що потягав за Польщю. Коли Дорошенко підійшов під Умань, Ханенко утік назад на Запороже. Саме тоді приїхав до Уманя турецький посол, що гетьманови привіз від султана клейноди. В універсалі султана стояло:

„Посилаю вам булаву, хоругов, бунчук і шаблю. Посилаю не на знак підданства, а лише на доказ приятельства і на острах ворогів. Я взяв вас під мою протекцію на те, щоб ваша земля жила спокійно, та щоби ніхто не руйнував її. Не хочу вашої роботи, ні ваших податків. Даю вам вільності. Лише тоді, коли мені треба буде, підете з вашим гетьманом туди, куди скажу. Коли не зрушите умови, буду обороною усім вам і вашій землі. Приймаю вас під мої крила і мого слова не аломлю“.

Під кінець 1670. року Польща робить угоду з Ханенком, що побитий Дорошенком сидів у Січи. Ханенка згодивсь, щоби Правобічна прийшла назад під Польщу. Згодивсь, щоби світські та духовні пани повернули на Україну з такими правами, які мали перед Хмельницьким. Мимо такої угоди, Запорожці, серед котрих переважала чернь, держались даліше Ханенка і Польщі проти Дорошенка. Коли Запорожці передом були проти Дорошенка, чи давнійше проти Виговського, все говорили, що роблять се тому, бо городове козацтво сполучило ся з Татарами, споконвічними ворогами українського народу і християнської віри, та що віддають Україну назад під Польщу. Тепер показало ся, що то був лише нечесний викрут. Хан Кримців, Аділь Герай

збунтувавсь був проти султана і дав поміч Суховієнкові, опісля Й Ханенкови і Полякам проти Дорошенка. Тепер запорозька чернь забула, що Татари їх відвідні вороги, та вороги христової віри. Забули, що Запороже непримиримий ворог Польщі. Вони пішли разом з Татарами і Ляхами, бо тепер і Татари і Ляхи ішли бити зненавиджене чернию городове козацтво.

Тота кириня черни і зрада Кримців дозго здержували Дорошенка від війни з Польщею. Аж коли в червні 1671. року з Царгороду прийшла вість, що султан вже прогнав Аліль Герая і ханом зробив прихильника козаків, Селім Гирая, Дорошенко розпочав війну. Зразу йому не вело ся. Польський гетьман Собеський брав місто за містом, так що в польських руках опинилася більша частина Правобічної. До Собеського пристав Ханенко, з Запорозцями. Помагали Ляхам, хоч бачили, що вони вирізують всіх Українців, яких лиши захоплють: козаків, мішан, крамарів, посполитих. Приміром, Любомірські, як взяв Винницю, то перебив всіх козаків до одного. Чернь лikuвала, що при тім вигибають кармазинники. Аж коли Поляки провідали, що на поміч Дорошенкові іде велика сила Татар, король казав зупинити війну. Поляки рішили ждати, аж прийде трицять тисяч московського війска, яке цар обіцяв дати Польщі на приборкане Дорошенка. Аби Дорошенкові не помагали лівобічні козаки, Поляки донесли до Москви, що лівобічний гетьман, Многогрішний потайно помагає Дорошенкові.

Між козацькими старшинами в Батурині були московські підлізи. До них прийшов з Москви потайний приказ, щоби при помочи московських стрілців, що стояли в Батурині, спіймали гетьмана та приставили його в Москву. Зрадники і московські стрілці боялися зробити се явно. Козацтво стояло за Многогрішним і Дорошенком. Було би перебило їх. Вони рішили гетьмана викрасти. Вночі проти тринацятого марта (1672) заговірники взяли московських стрілців і прокралися до замку. Перед спальнею гетьмана не було ніякої сторожі. Гетьман спав твердим сном. Оден висунув сплячому в рот хустину, аби не кричав. Інші вхопили Многогрішного, звязали і закутали в килим, що лежав розстелений на землі. В вузькій уличці за замковим садом стояли сани. Туди понесли закутаного і по-

клали на сани. Прикрили кожухами і повезли .. аж до Москви. Там гетьмана та його брата взяли на тортури і обох засудили на смерть. Гетьман вже поклав був голову на колоду, коли надбіг царський гонець з помилуванем... на Сибір. Підчинені Москві лівобічні полки проголосили гетьманом Самійловича.

* * *

Настя виряджала в похід свого чоловіка, Юрка Смолина. Саме тоді Юрко став Небулівським сотником, бо батько Насти щось нездужав, та зложив сотниківство. До сотні, що пристала до Дорошенка, прийшов приказ іти на Ладижин, де розтаборились були Ляхи з Ханенком. Настя нез ломила рук, ні плакала пращаючи Юрка. Тоді всі козачки вже були звичні до того, що іх батьки, мужі, сини і брати жили більше в таборах, під блакитом неба, ніж дома під рідною стріхою. У власній хаті козак тоді був лише гостем і то лише десь-колись. До того Настя стала віяти в того, чим Юрко все потіshaw її жартуючи... Що він характерник, якого не імається ні куля, ні шабля. Вже не в одній був скруті, та все вийшов ціло. Юрко вже вийшов з хати і сідав на коня, коли вона вхопила його за рукав і задержала.

„У тебе щось на умі, та не знаєш чи казати мені,“ промовив Юрко, баючи, що вона, немов зацукалась. „Кажи, срце... Може хочеш сказати се, що кожда каже; „вертай скоро!“

„Ні, не того. Я знаю, що не скоро вернеш. Гетьман іде на Польщу, щоби відвоювати Червону Русь. Сего не зробить ні до місяця, ні до року. Саме тому я хотіла би знати... Ну... та хотілаб знати, як охрестити. Тото буде незабаром, а з хрестинами годі ждати, аж ти повернеш.“

Юрко росміяв ся.

„Що я про се не погадав! Але тут нема що довго думати, та перебирати. Дай йому імя моого гетьмана... Петро.

„Кажеш, дай „йому“. А як то буде вона?“

„В моїм роді ще таке не було, аби на світ прийшла спершу дівчина. І тато і мама казали, що як у них, так і у їх дідів та прадідів все був перший хлопець.“

Дівчата приходили пізнійше. Так само було в твоїм роді. Спитай тата й маму.

„Але як у нас буде навпаки?

„Не говори мені того! Буде Петрусь. А годуй його добре, аби був крепкий та годен козак!

Юрко сів на коня і свиснув. Сурми заграли і сотня рушила ристю. За нею ішли вози з гарматами, з харчами. Настя стояла в воротах, аж послідний віз щез за скрутом.

* * *

„Ой ти поїхав, мене понехав. А я бідная плачу..“ співала Настя, коли чуши Петруся. Замовкла, бо хтось застукав до дверей. На поро: станув Кіндрат, козак Небулівської сотні, що пішов сув разом з Юрком. За ним всунувсь в світлицю старий сотник, сотникові, і, трохи не вся челядь. Всі хотіли, таки зараз знати, які привіз новини. Що про самого Юрка не привіз ніякої лихої вісти, Настя здогадалась сразу, бо Кіндрат увійшов в світлицю підсміхаючись. Став оповідати „з кінця“. Розповів, як то Дорошенкові козаки розбили на прах Ляхів і Запорожців Ханенка біля Ладижина і як брат гетьмана, Грицько знівечив польське військо на Батогських полях. Тут до побіди причинилась головно сотня Юрка. Коли надійшла турецька потуга під проводом самого султана Мугамеда четвертого, Турки обложили Камянець. Дорошенко пішов на Львів. З ним були також відліти турецькі, татар ькі, молдавські і семигородські. Дорошенкові сили вже заволоділи львівським замком, та стали з гармат валити на місто, коли з Бучача, де тоді була головна турецька сила разом з султаном, прийшла вість, що дня семого жовтня Польща пілписала договір, в котрім відступила султанові всю Дніпрянщину і Західну Україну аж по ріку Липу. Через той мир Дорошенко вже залишив добувати Львів і відійшов до Жванця, де задержався був султан, повертаючи з під Бучача. Відвойовані від Польщі землі султан лишив під булавою Дорошенка, та ще й обіцяв, що на рік возьме, і передасть йому решту Червоної Русі і цілу Лівобічну.

„Коли другий похід буде аж на рік, то чому Юрко не навідається до свого Петруся? Ще його не бачив,“ спітала Настя.

„Через те Й вислав мене до вас, бо гетьман не пускає його. На тім боці погано. Ляхи не виводять з України своїх війск, хоч бучацьким миром зобовязались були до сего. Черні і Запороже далі проти гетьмана. Тепер вже Й лівобічний гетьман з Москалями важать на Правобічну. Турецька поміч непевна. Татари більше шкодять гетьманові, ніж помагають. Страшно нищать Україну. Край пустіє, бо народ утікає натовпом на наш бік та тягне дальше ід сходовий. У здовж і у поперець одна велика руйна Гетьман в розпушці.

„Аби лиш, неприведи Господи, не пішов під польського короля!“ замітив старий сотник.

Сего він не зробить. Казав, хоч би тому, щоби українські землі не були розділені між дві держави. Як наши землі будуть в купі, то нам ніяка біда нічо не зробить. До того, тата частина, котра пішла би до Польщі, пропала би для нас на вічні віки. Гетьман не раз і не два казав нам, що як турецька протекція не зломить Польщу до решти і як не дістане під свою булаву ще Й Лівобічну, то він віддасть Україну із зад під протекцію московського царя. Він вже переказав про се до Москви, але жадав, щоби цар заприсяг, ні Правобічну ні відвоювану від Польщі частину Червоної Руси не віддавати Ляхам.

* * *

Се, про що Кіндрат говорив в Небулові, стало ся. Дорошенко написав до Січи, що рішивсь віддати Правобічну під царську протекцію. Нехай запорозька старшина прише послив, то він передасть їм булаву.

Дорошенко привзвав до себе Юрка. Перед ним на столі стояла срібна коробка викладана перлівницею.

„Поїдеш до Львова. Перекажи Брацтву, що черні, збаламучена хлополапами, зломила нашу силу. Через те Й ми, не то, що не здужасмо взяти під одну булаву решту Західної України, але Й не годні удержати того, що вже взяли. З тої скруги, в яку попала Правобічна, є нині лиць два виходи. Одеї веде під царя, другий під Польщу. Москаль, правда, загадав вигубити туто часть нашого народу, що з материх туди виссало думку єдності, думку державності України. Але, хоч би Й знівечив козацтво, то всого народу Москаль не

винищить. Москаль, хоч погана порода, всеж таки порода людська, з людською, незвірською душою, і московська віра не така, аби Українець зміг перейти на ворожу віру, та через те на віки пропасти для власного народу. Ніє його сини, то внуки повернуть. Колись нарозумить ся й наша чернь. Тоді Україна, без ніякої війни відділить ся через ніч від Московщини, так як від яблінки пристигле яблоко.

„Не боїте ся того,“ спітив Юрко несміло, „що Москва, як возьме від вас Правобічну, то віддасть її Польщі? Між ними є Андрусівська угода.“

„Думаю, що не дастъ, бо тепер Андрусівської угоди вже нема. Я звалив її. Правобічна і часть Західної України тепер не власність Польщі. То краї царгородського султана. Московський цар возьме край не від Польщі лиш від Турка. Що цар возьме від Турка, то сего ніякий договор не зобовязує його віддавати Польщі. З сего, правда, може вийти війна між Польщю і Московчиною. Я, очевидно, хоч складаю булаву, не буду сидіти загніруч. Буду працювати, аби Московщина взяла ще решту Західної України. Перекажи, щоби Брацтво, наша шляхта і наше міщенство в Червоній Русі вислали до Самійловича і до Москви послів. Нехай жадають... не просять, але жадають, щоби взяли, та під булаву гетьмана України дали всю Червону Русь. Аж тоді, коли се стане ся, і опісля від Московщини відділить ся Дніпрянщина, то разом з нею і Дністрянщина опинить ся на волі, під одною булавою. Аж тоді нехай Братччи добудуть з тайника Свяговолодимирську булаву, та дадуть її гетьманові Соборної України.“

До Львова Юрко мусів пробиратись, мов той злодій крізь край зруйнований повний всяких небезпек. Треба було проховзуватись проміж татарські чамбули, ватаги пліндруючої черни, відділи польських війск. Не раз і не два був в такій скруті, що здавалось, пропав і скарб його і він сам. Але якось, чи мав щастє, чи вів його святий, котрого моші затворено в булаву, дібравсь до Львова. Повертаючи, іхав на безбач, бо іхав як голій, що розбою не боїть ся. Тому дома станув скорше, ніж сам сподівав ся.

Хоч вернув до любої та вірної дружини, хоч утішив ся синком, котрого вперше побачив, не веселі були перші його дни в Небулові. Аж тепер, коли труди, не-

безпеки та весь гамір війни були за ним, в його думках виринуло все те, за що вони боролися; все те, чим тата війна скінчила ся: Весь край... одна руїна. Народ знівечений, а величава будівля української держави, яка стояла вже майже готова під дахом, також завалилась. Ходив так пару днів, з кута в кут, мов сновида.

„Чи ти, любий, вже нічо в світі не маєш більше, як туту Україну?“ спитала Настя, кладучи йому руку на плече. „Коли вона пропала, то жий для тих, що тобі лишилися ся. Чи тобі Петрусъ менше милив, ніж того що минуло ся?“

„Не пропало, не минуло ся! Ми жилавий народ. Ще ми обое дожиємося того, що над нашими степами блісне булава... тога, котру бережуть Братчики у Львові. А нї, як не ми, то наш Петрусъ.“

Юрко вхопив дитину обіруч і підніс високо, аж під стелю.

„Слухай Петrusю! Як вже будеш Петром, то понесеш за гетьманом бунчук і гукати меш!“

„Оден гетьман, одна булава від Кавказу аж по Татри! Ура!..“

~~RRM~~
400
150

10787